

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

Науковий каталог найбільшої збірки українських ікон XV ст. в Польщі. Biskupski R. *Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów* (Sanok, 2013), t. 1, 192 s., il.

Унаслідок того, що південно-східні та східні терени сучасної Польщі належать до українських етнічних територій, на яких у розбудованій мережі осередків упродовж багатьох століть активно розвивалася національна мистецька традиція, колекції сусідньої держави зберігають обширний фонд української спадщини. Його складають насамперед чимало ікон, що виступають найважливішим елементом різномірної за характером «польської» частини національного мистецького доробку. Найбільша їх кількість походить із південно-східних теренів сучасної Польщі й належить, здебільшого, майстрам провідної і найкраще відомої в регіоні за пізньосередньовічної доби перемишльської школи. Немало з них входять до золотого фонду вітчизняної культурної спадщини, а найкраща їх колекція зберігається в Історичному музеї у Сяноку.

Сяноцьке музейне зібрання найдавніших українських ікон¹ стало відомим в Україні відтоді, як унікальну храмову ікону святого Василя Великого з історією церкви в Лосьому було репродуковано у виданому 1976 р. альбомі українських середньовічних ікон². У результаті зміцнення українсько-польських контактів поодинокі об'єкти сяноцької колекції зайняли постійне місце у вітчизняних публікаціях³. Цьому немало сприяв визначний польський дослідник українського релігійного мистецтва, довголітній охоронець зібрання Ромуальд Біскупський (8.01.1935–5.01.2008), що активно вивчав та пропагував музейні скарби⁴. Іншим істотним чинником стало помітне зрос-

1 Зауважимо, що вартісну збірку пізньосередньовічних пам'яток має також Музей народного будівництва у Сяноку. Його колекцію опубліковано: *Ikona karpacka. Album wystawy «Ikona karpacka» w Parku Etnograficznym w Sanoku / Teksty naukowe Jerzy Czajkowski, Romuald Grządzieła, Andrzej Szczepkowski* (Sanok, 1998). Окремі з найстарших її об'єктів репродуковано: Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. *Український середньовічний живопис*. К., 1976, табл. L, LV, LVI, LVII, LXIII, LXIV, XCIX.

2 Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. *Український середньовічний живопис*. Табл. XXXIV. Найповніше донедавна видання музейних ікон: Biskupski R. *Ikony w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku* (Warszawa, 1991). Найцікавіші зразки з обох сяноцьких колекцій увійшли також до спільного альбому, який від 2001 р. витримав уже три видання. Див.: *Ikony. Najpiękniejsze ikony w zbiorach polskich* (Olszanica, 2013).

3 Декілька з них фігурують і в огляді ікон у найновішій версії багатотомної історії українського мистецтва. Див.: Пуцко В. *Іконопис. Історія українського мистецтва: У 5 т. Т.2*. К., 2010, 937–938, 941–942.

4 Найяскравішим виявом цих зусиль сприймається виставка найцікавішої частини зібрання в Голландії до 1000-ліття хрещення України: Biskupski R. *Ikonen uit Polen. Oekraïense ikonen uit de verzameling van het Muzeum Historyczne te Sanok 30 november 1991 t/m 1 maart 1992. Museum voor Religiëuze Kunst Uden* (Uden, 1991), Cat. Nr. 1.

тання інтересу до збережених у Польщі українських ікон загалом⁵. Завдяки цьому поодинокі пам'ятки мають чималу літературу й опублікований каталог покликаний підбити насамперед своєрідний підсумок дотеперішніх зусиль в їх вивченні.

Каталогізування музейних колекцій ікон у Польщі має свою традицію. Ще 1973 р. опубліковано каталог збірки (за кількома винятками — об'єктів українського походження) Національного музею у Кракові⁶. 1981 р. побачив світ короткий їх перелік у фондах Національного музею Перемишльської землі в Перемишлі⁷. 1998 р. опубліковано альбом із каталогом зібрання Музею народного будівництва у Сяноку⁸. 2010 р. до них додався каталог ще однієї зі знаних регіональних колекцій, здебільшого, правда, зі спадщиною уже новішого часу — Округного музею у Новому Сончі⁹.

На їхньому тлі каталог найстаршої частини колекції Історичного музею у Сяноку¹⁰ вигідно вирізняється, адже він пропонує не короткі відомості музейної інвентаризації, а монографічні дослідження поодиноких пам'яток, що є безпрецедентним явищем для дотеперішньої літератури відповідного жанру не тільки з середовища польських дослідників¹¹. Публікація побачила світ як заключна, посмертна, позиція наукового доробку Р. Біскупського.

5 Хоча з визнанням їх належності до української традиції в польській літературі донедавна були очевидні проблеми цілком «рукотворного» походження, оскільки окремі автори категорично відмовлялися трактувати українськими ікони не тільки в Польщі, а й навіть... в Україні. Критичні зауваження з приводу новіших видань з упертою пропагандою таких поглядів див.: Александрович В. «Ikona karpaska»: фігура звеличення — фігура замовчування. *Український гуманітарний огляд*. 2 (1999), 143–160; Александрович В. Вінкельман по ціперонах, або Про «іконокарпатознавство» ще раз. [рец. на: Mirosław Piotr Kruk. *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, 350 s. + II.] *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. 3 (2003), 346–362; Александрович В. Спір про термінологію чи опозиція: наукове знання — «wiedza pozaźródłowa»? *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 7 (2003), 607–613; Александрович В. Споконвіку була Молдова? Дуже короткий витяг з нотаток на полях книги: Waldemar Deluga. *Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. — 207 s. + 73 il. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. 273–283. Здається, нерідко достатньо «жартівливі» — в тоні позицій у відповідних питаннях «провокуючої» сторони — зауваження мали вплинути навіть на «найтвердіших» польських противників української ікони як окремого самостійного історичного явища східнохристиянської релігійної мистецької традиції і «проблема» перейшла до історії, в якій покликана залишитись очевидним показовим та вимовним «науковим курйозом».

6 Kłosińska J. *Ikony* (Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów, 1) (Kraków, 1973).

7 *Ikony ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Przemyślu* (Kraków, 1981).

8 *Ikona karpaska*.

9 Maszczak M. T. *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu* (Nowy Sącz, 2010). Про нього див.: Александрович В. Новосончівська колекція українського релігійного малярства: похвали і зауваження до наукового каталогу. Maszczak M. T. *Ikony w zbiorach Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu*. — Nowy Sącz, 2010. — 304 s., il. *Україна — Польща: історична спадщина та суспільна свідомість*. Львів, 2013. Вип. 6. С. 221–231.

10 Biskupski R. *Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów*. T. 1 (Sanok, 2013).

11 Український досвід репрезентує нещодавно виданий каталог найстаршої частини колекції Національного музею у Львові імені [митрополита] Андрія (Шептицького): Гелитович М.

Над музейною колекцією ікон як її хранитель Р. Біскупський працював упродовж десятиліть (першу публікацію на основі її матеріалів надруковано 1971 р.¹²). Результатом, крім згаданого альбому, стали каталоги, численні статті про окремі пам'ятки та групи пам'яток (утім тут авторські інтереси не обмежувалися власним музеєм), окремі аспекти мистецької традиції. Від 1998 р. дослідник видавав монографії поодиноких ікон музейного зібрання¹³. Останнім рукописом, який удалося підготувати до друку, стала студія про храмову ікону другої половини XV ст. з церкви св. Параскеви Тирновської в Усті-Руському (тепер Устя-Горлицьке)¹⁴. На основі попередніх публікацій та матеріалів особистого архіву й видано зазначений каталог як першу частину загального каталогу музейних ікон¹⁵. Окрім уже відомих текстів, у ньому вміщено й інші, доти не публіковані, що разом склали вперше опрацьований повний науковий каталог найстаршої частини колекції.

Оскільки видання вийшло посмертно, музей, природно, мав докласти зусиль до впорядкування текстів та їх редакційного остаточного підготування до друку. Проте основа видання з обширними опрацюваннями поодиноких пам'яток, докладно проаналізованою літературою та численними іконографічними зіставленнями й підібраними аналогіями належать самому Р. Біскупському. Вони засвідчують його досить своєрідну позицію в колі дослідників спадщини українського середньовічного релігійного малярства. Її визначає донедавна, радше, рідкісність подібних ґрунтовніших студій поодиноких пам'яток українського релігійного малярства. У Польщі до Р. Біскупського показовіших зусиль на відповідному напрямі практично не було взагалі¹⁶. Сяноцький історик мистецтва став першим, хто немало доклався до утвердження цього нового для наукової традиції аспекту досліджень як незмінної норми вивчення спадщини давнього українського релігійного малярства. Водночас для польської літератури зібрані в музейному каталозі нариси фактично задають рівень опрацювання фонду давніх українських ікон у Польщі на тривалий наступний період.

Українські ікони XIII — початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрія Шептицького. К., 2014. Наведені відомості про поодинокі пам'ятки обмежуються винятково лаконічними даними музейного каталогу та бібліографією (втім не завжди, можливо, повною).

- 12 Biskupski R. *Warsztat malarstwa ikonowego drugiej czwartej XV wieku. Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* (Rzeszów, 1971), t.14, 35–53.
- 13 Biskupski R. *Chrystus Pantokrator z Wijskiego. Ikona z XV wieku* (Sanok, 1998); Biskupski R. *Król Chwały — Spas w silach z Nowosielec i Matka Boska Hodigitria z Doliny. Ikony z drugiej połowy XV wieku* (Sanok, 1999); Biskupski R. *Ukrzyżowanie z Owczar. Ikona z 2 połowy XV wieku* (Sanok, 2000); Biskupski R. *Ikona świętego Mikołaja z 2. połowy XV wieku z Owczar* (Sanok, 2006).
- 14 Текст опубліковано: Biskupski R. *Ikony z XV wieku*, 140–161.
- 15 Водночас вийшов також каталог музейних ікон наступного періоду: Winnicka K. *Ikony z XVI wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów*. Т. 2 (Sanok, 2013).
- 16 Окремий давніший, але — фактично — тільки частковий виняток: Iwanjko E. Nieznane dzieło malarstwa ikonowego (Ze studiów nad sztuką Rusi Halickiej). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Historia*. 1 (1956), 97–138.

На тлі не так уже й численних опублікованих досі каталогів українських ікон¹⁷ сяноцький виділяється якнайвигідніше. Уже те, що лише одинадцять позицій не цілком закінченого (перша й остання з них очевидно відрізняються за викладом і навіть самим обсягом) опрацювання зайняли сто сторінок книги чималого формату, красномовно свідчить само за себе. Кожен із завершених — згідно з прийнятим єдиним зразком — текстів пропонує розгорнуте монографічне дослідження окремого об'єкту музейного фонду найдавніших українських ікон. Щодо цього Р. Біскупський, насамперед, пішов набагато далі методів, практикованих у колі своїх польських попередників, де такого характеру монографічні опрацювання поодиноких пам'яток все ще не уклали звичного для наукового середовища окремого напряму роботи¹⁸. Серед української літератури тут (і то, радше, тільки частково) можна зіставити хіба поодинокі з-поміж давніших публікацій Віри Свенціцької на зразок двох статей про окремі найстарші ікони Національного музею у Львові¹⁹. Розвиваючи скромний попередній досвід, новіші українські зусилля на відповідному напрямі репрезентують насамперед публікації автора цих рядків, починаючи від студії про Дорогобузьку ікону Богородиці Одигітрії (Рівненський обласний краєзнавчий музей)²⁰.

17 Із позицій зарубіжної літератури варто ще також додати: Grešlik V. *Ikony Šarišského múzea v Bardejove* (Bratislava, 1994).

18 У запропонованих підходах очевидно є інспірація знаними російськими публікаціями подібного характеру. Див.: Смирнова Э. С. *Живопись Великого Новгорода. Середина XIII — начало XV века*. М., 1976; Попов Г.В., Рындина А.В. *Живопись и прикладное искусство Твери*. М., 1979; Смирнова Э.С., Лаурина В.К., Гордиенко Э.А. *Живопись Великого Новгорода. XV век*. М., 1982.

19 *Свенцицкая В.И.* Мастер иконы второй половины XIV в. «Архангел Михаил с деяниями» из села Сторонна на Бойковщине. *Памятники культуры: новые открытия. Письменность Искусство. Археология. Ежегодник 1988*. М., 1989, 192–209; Петрушак П.И., Свенцицкая В.И. Икона «Сретение со сценами из жизни Марии» конца XIV — начала XV в. из с. Станьля. *Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1990*. М., 1992, 211–224.

20 Александрович В. Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII — початку XIV століття. Александрович В. *Українське малярство XIII–XV ст.* (Студії з історії українського мистецтва. Т. 1). Львів, 1995, 7–76; Александрович В. Ікони першої половини XIV століття «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Даляві. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1998. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва, 41–75; Александрович В. Тур'ївська ікона святого великомученика Георгія з «Моління». *Київська Церква*. 2001. Ч. 2–3(13–14), 212–221; Александрович В. Храмова ікона святого Георгія другої половини XVI століття з церкви у Голобах. *Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2002, вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня — 1 листопада 2002 року, 25–33; Александрович В. Ікона Богородиці Страстної з церкви апостола Луки в Доросині. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2003, вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року, 27–35; Александрович В. Ікона Богородиці початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. Луцьк, 2004, 60–68; Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці («Воплочення») з Жидачева. *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. Львів, 2005, вип. 5, 116–135; Александрович В. Намісна ікона Спаса початку XVI століття у церкві Різдва Богородиці в Камені-Каширському. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIV міжнародної наукової конференції*, м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 року. Луцьк, 2007, 8–17;

Одинадцять найстарших пам'яток колекції репрезентують різні аспекти традиції. Серед них насамперед виділяються найдавніші ікони Спаса на повний зріст та Спаса у славі з намісного ряду. Обидві теми набули поширення винятково в українській мистецькій культурі, що стало однією з її індивідуальних відмінностей на загальному східнохристиянському тлі. У двох версіях — варіанті Одигітрії та з рідкісним для української спадщини співвідношенням постатей, в укладі, званому з епітетом Пелагонітисса, в оточенні апостолів зі святими Йоакимом і Анною у круглих медальйонах репрезентована іконографія намісної ікони Богородиці. До найстарших зразків традиції належать також, вірогідно, того ж призначення «Успіння» й «Благовіщення». Так само одним із найдавніших відомих прикладів теми серед української спадщини є «Розп'яття з пристоячими». Окремою групою репрезентована іконографія цілофігурних постатей святих в оточенні сцен їх історії. Серед них найстарша з доволі рідкісних українських ікон святого Василя Великого такого зразка, дві відмінні стилістично версії — святого Миколая й одна з найдавніших — святої Параскеви Тирновської. Попри походження з достатньо обмеженої території та близькість часу виконання (за самотнім, проте не визнаним, як побачимо, досі винятком), вони немало різняться стилістично й засвідчують функціонування на місцевому ґрунті доволі різномірних тенденцій мистецької творчості. Цю особливість спадщини регіону ще виразніше наголошують ікони з відповідних теренів, збережені в інших музеях як Польщі, так і України. Хоча водночас колекція володіє й невеликою групою продукції однієї майстерні. Вони репрезентують творчість майстрів, що — випадає вважати — діяли насамперед у головному мистецькому осередку регіону — Перемишлі²¹, та ілюструють еволюцію самотньої засвідченої значнішою кількістю зразків школи тогочасного не тільки західноукраїнського, а й усього українського малярства.

Найбільше працюючи насамперед із найстаршою частиною сяноцької колекції, Р. Біскупський постійно перебував у колі класичних зразків традиції в її пізньосередньовічній редакції. Доробок тогочасних майстрів перемишльського осередку незмінно пропонує для цього «найвигідніший» для дослідження матеріал. У Сяноцькому музеї зберігаються ікони, які немало визначають основу уявлень про перемишльську школу українського малярства та

Александрович В. Новий приклад малярства монументального ранньопалеолітського зразка в іконі Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісяях. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012, вип. 6, 219–259.

21 За анонімності тодішнього українського малярства (перші авторські підписи належать щойно до 1547 р.), основою уявлень про тогочасний перемишльський осередок виявляються відомості про поодиноких майстрів, збережені в актових книгах міського архіву. Підсумок опрацювання відповідних матеріалів підбито: Александрович В. *Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища. Студії з історії українського мистецтва*. Львів, 2000, Т. 3, 47–52. До групування поодиноких ікон на основі особливостей індивідуального почерку дослідники все ще тільки підходять, здебільшого стосуючи, як це властиво ранній стадії відповідної роботи, надто розмиті критерії авторства.

особливості її історичного розвитку за умов відповідного етапу еволюції традиції. Окремі з них віддавна зайняли місце в історії українського мистецтва, хоча не всі й не завжди — як у найдавнішій частині, так і пізніші — поки сприймаються у своєму власному історичному контексті (див. далі).

Опрацьовуючи поодинокі об'єкти музейної збірки, Р. Біскупський підходив до свого завдання комплексно. Насамперед там, де це давав змогу робити сюжет, він студіював теологічну та літературну основу. Наступний аспект зацікавлення закономірно лежав у сфері іконографії. Тут виручала насамперед російська література, хоча, закономірно, бібліографія не обмежувалася винятково нею. Відповідно залучалася й українська іконографія. Р. Біскупський не тільки знав основну українську літературу («не встигав» хіба що за найновішими статтями, яких поступово ставало все більше, насамперед малотиражними матеріалами конференцій, що до нього не доходили). Він був одним із небагатьох, кому свого часу, ще за Віри Свенціцької, удалося працювати у фондах Національного музею у Львові. Як професійний фотограф, він зробив тоді чимало знімків, що стали незамінним порівняльним матеріалом для повсякденної роботи²². Синтез цих складових, опрацьований на засадах осмислення кожної конкретної аналізованої пам'ятки у ширшому культурному контексті епохи, і дав ту вільну орієнтацію у традиції, якою відзначено всі публікації сяноцького історика мистецтва. Це була головна прикмета виробленого довготривалою копіткою працею підходу до тих завдань, які він виконував, що незмінно давала показовий істотний результат.

Нечисленні вади, від яких Р. Біскупський, звичайно, не був вільним, виводилися насамперед від ширшого контексту тієї наукової традиції, репрезентантом і водночас одним із творців якої він виступав. Їх показовим прикладом сприймається датування двох ікон, одна з яких безпідставно трактувалася найстаршою не тільки в колекції, а й у Польщі загалом, а інша виявилася такою насправді.

У літературі важливою позицією зібрання подається «Успіння Богородиці» з церкви Собору Богородиці у Жукотині поблизу Турки, яке Р. Біскупський датував першою половиною XV ст. (с. 74)²³. Виразні ознаки оригіналь-

22 Для прикладу, серед аналогій репродуковано фрагмент ікони святої Параскеви Тирновської з однієї з церков у Сушиці Великій Старосамбірського р-ну Львівської обл.: Biskupski R. *Ikony z XV wieku*, 158, il. 18. В Україні її впроваджено до наукового обігу щойно 2010 р.: Гелитович М. *Ikony Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*. Львів, 2010, 88. Лл. 26. Кат. № 30. Принагідно варто відзначити її як одну зі своєрідних позицій українського малярства першої половини XVI ст., що відкликається до іконографії, створеної ще у середині — другій половині XIV ст. (найновіші аргументи й уточнення датування: Александрович В. Два стилі найстарших ікон Перемишля. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2014, вип. 8, 292, 294) званої ікони святої великомучениці Параскеви зі сценами історії з каплиці в Кульчицях (Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького). Найкращу репродукцію див.: *Львівська галерея мистецтв*. Львів, 2007, 15.

23 Таке датування для автора традиційне, принаймні з ним ікона фігурує вже в 1971 р.: Biskupski R. *Warsztat*, 71. Пор.: Biskupski R. *Ikony*, Cat. Nr. 1; Biskupski R. *Ikony w zbiorach Muzeum*, il. 1; Biskupski R. *Ikony w zbiorach polskich*, il. 6.

ної — на тлі мистецької спадщини регіону, як і українського малярства загалом, — стилістики, сприйнято виявом архаїзації, без докладнішого аналізу реалій та деталей, і зіставлення у фонді мистецької спадщини визнано «давніми». Через так потрактовану «архаїчність» без ширшого аргументування ікону свого часу навіть було віднесено до XIV ст.²⁴ У каталозі «Успіння» належить до тих, що не мають докладнішого опрацювання. При цьому в тексті стверджено, нібито воно «не знаходить аналогій серед місцевого малярства, що схиляє до пошуку стилістичної подібності серед малярства інших мистецьких осередків». А застосовану стилізацію й виведену від неї примітну видовженість пропорцій сприйнято аргументом на користь того, що анонімний автор «мусив знати малярство Новгороду Великого і, можливо, Москви» (с. 75). Хоча насправді спадщина обох указаних осередків далека від застосованих у жукотинському «Успінні» формальних засобів та репрезентує зовсім іншу традицію, з якою навряд чи могли бути тоді особливо добре обізнаними на західноукраїнських землях. Та й зближувати їх, поки у завойованому Новгороді не почали насаджуватися московські взірці, не дуже випадає²⁵. Тому таке твердження слід визнати насамперед виявом успіху новітньої московської пропаганди (нехай навіть у науковому вимірі), що має мало спільного з реальною історичною ситуацією.

Докладніше вивчення всього комплексу особливостей переконує, що насправді реалії ікони не повинні сприйматися чимось винятковим на місцевому ґрунті, а тим більше привнесеним. Вони органічно вписуються в доробок перемишльського середовища, правда, не XIV, як подавали окремі давніші пропозиції, а тільки зламу XV–XVI ст. Відзначені примітною особливістю жукотинського образу підкреслено видовжені пропорції виводяться від одного з відображених ширшим колом збережених у регіоні об'єктів напрямів малярства останніх десятиліть XV ст., який репрезентує, насамперед, «Розп'яття з пристоячими» кінця століття з церкви Покрови Богородиці в Рихвалді з тієї ж сяноцької колекції (№ 6). Причому, це не виняткова особливість місцевої традиції, оскільки аналогічні пропорції пропонує й пам'ятка зовсім іншого історично-культурного регіону західноукраїнських земель — мініатюрне «Розп'яття з пристоячими» з церкви архангела Михаїла у Черську на Берестейщині (НМЛ)²⁶. Спосіб моделювання ликів скупими висвітлення-

24 Першим таку дату подав друком: Гординський С. *Українська ікона 12–18 сторіччя*. Філядельфія, 1973, 14, іл. 33.

25 До цієї особливості еволюції новгородської традиції та історичних київських новгородських пов'язань на окремому конкретному прикладі іконографії «Спаса на престолі» увагу привернуто: Александрович В. *Волинська іконографія Спаса у славі. Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації*. Луцьк, 2010, вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року, 28–31.

26 Найновішу та найкращу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 182. Кат. № 83. Докладніше про нього див.: Александрович В. *Найдавніші ікони Берестейщини (Зі студій над забутим регіоном розвитку української мистецької культури)*. *Пам'ятки України: історія та*

ми світлою вохрою поверх темного підмальовку виводиться від одного зі скромніше репрезентованих у доступній нині спадщині напрямів західноукраїнського малярства другої половини XIV ст. На західноукраїнському ґрунті його репрезентує класичне перемишльське «Преображення» з церкви Собору Богородиці в Бусовиськах (НМЛ) та фрагмент з головою Христа зі сцени «Зішестя до аду» ансамблю фресок собору святого Іоанна Богослова в Луцьку (Луцький державний історико-культурний заповідник)²⁷. Молодше відкликання до відповідної традиції в регіоні пропонує згаданий «Спас у славі» музейної колекції з церкви в Новосільцях (№ 4). Це зіставлення ніби вказує на один із вірогідних незафіксованих аргументів раннього датування жукотинського образу. Проте насправді в ньому відобразилася не рання традиція, а значно новіше відкликання до неї. У цьому зайвий раз переконує використаний на плаці Спаса срібний расист, немислимий у такому трактуванні в мистецькій практиці XIV ст., проте цілком сприйнятний у руслі традиції згаданого «Спаса» з церкви в Новосільцях

Виразними аналогіями серед спадщини другої половини XV ст. наділено також елементи архітектури тла. Насамперед застосоване в обрамленні обох порталів «марморизування» не має нічого спільного з традицією XIV ст. й виводиться від пам'яток кола, наприклад, згаданої ікони з церкви в Усті-Руському. Воно присутнє і серед доробку набагато вищого фахового рівня, як, наприклад, музейне храмове «Благовіщення» з церкви архангела Михаїла у Вітрилові (кат. № 11), найстарші українські царські врата з Успенської церкви в Балутянці (МНБ)²⁸ чи храмове «Різдво та Успіння Богородиці» з Успенської церкви у Терлі (НМК)²⁹. Таке трактування набуло розповсюдження і в мистецькій практиці першої половини наступного століття, у чому переконують, зокрема, його пізні, переосмислені зразки в іконах музейної збірки з-перед середини і навіть другої половини століття³⁰. Будівлі-вежі під характерними дахами теж мають аналоги серед перемишльського кола. Для прикладу можна вказати ліву «вежу» у сцені висвячення святого Миколая в його іконі з історією зі згаданої церкви в Рихвалді (кат. № 7). До примітних деталей безперечного новішого походження належить також суцільна тонка

культура. 2002. Ч. 3–4, 154–156; Александрович В. Українська пізньосередньовічна іконографія Розп'яття: типологія та функціонування. *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП*. 2011, № 29: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», Львів, 24–25 листопада 2011 р., 64. Пор.: Гелитович М. Доля ікони «Розп'яття з пристоячими» з Черська. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник*. Луцьк, 2011, вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року, 48–50.

27 Про них у контексті відповідної традиції див.: Александрович В. «Музейне відкриття» іконопису Волині другої половини XIV століття. *Волинський музейний вісник. Науковий збірник*. Луцьк, 2012, вип. 3, 8, 10.

28 *Ikona karpacka*, Кат. № 2.

29 Janocha M., ks. *Ikony w Polsce od średnowiecza do współczesności* (Warszawa, 2008), 141. № 113.

30 Winnicka K. *Ikony*, nr 26, 29.

решітка у воротах будівлі праворуч. Для прикладу, в іконі святого Георгія початку XVI ст. з Преображенської церкви у Журавині Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ)³¹ її вміщено тільки в горішній частині отвору брами, що повторено і в молодшій, уже середини XVI ст., іконі з церкви Різдва Богородиці у Великому неподалік від Перемишля (ЛНГМ), де її відтворено, правда, значно реалістичніше³². Марно шукати у XIV ст. також аналогії карнизу у завершенні стіни, яка об'єднує обидві будівлі у тлі, та декоративно потрабованих чотирипелюсткових отворів у ній. Не відповідає стилістиці малярства XIV ст. й «реалістично», попри стилізацію, передана баня з хрестом на споруді праворуч. Цілком очевидно виходить поза тогочасний контекст також своєрідний рисунок локонами борід апостолів Петра й іншого, уміщеного по другу сторону ложа біля голови Богородиці. Зразком, безперечно, стали бороди, як у святого Миколая (особливо у сценах історії) двох найстарших ікон музейної колекції (кат. № 7, 9) та апостолів у згаданій іконі Богородиці з церкви в Довгому. До них випадає долучити й ікони, насамперед перемишльської школи відповідного часу, із зібрання Національного музею у Львові³³. Не має відповідника серед західноукраїнської малярської спадщини XIV ст. й палеографія досить вільно розміщеного та накресленого титульного напису. У тогочасній традиції розташування подібних текстів незмінно дотримувалося графічного канону, очевидний відступ від нього у бік жукотинського зразка вперше пропонує щойно новіший титульний напис 1466 р. на знаній іконі «Принесення Марії до храму з євангельськими сценами» з церкви Собору Йоакима та Анни у Станілі (НМЛ)³⁴.

Перелічені аналогії вказують на продовження у жукотинського майстра певних особливостей традиції щойно останніх десятиліть XV ст. Проте само трактування молодше, позначене виразним відходом від стійкого комплексу особливостей тогочасної мистецької практики, з якою воно співвідноситься тільки генетично в окремих, однак переосмислених деталях³⁵, тому може бути вміщене щойно в наступному столітті.

31 Гелитович М. *Українські ікони*, 270, кат. № 135.

32 Репродукцію див.: *Світ очима народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом*. Авт.-упор. В.І. Свенціцька, В.П. Откович. К., 1991, № 19; *Львівська галерея мистецтв*, 39; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона XI–XVIII століть*. К., 2007, 252, іл. 221.

33 Див.: Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 132, 134, 135, 138, 140, 144, 146, 153, 158, 173, 186, іл. 54, 58, 60, 64, 66, 71, 76, 79, 88, 96, 112, 130. Остання з наведених — «Стрігнення» з церкви святого Симеона Богоприємця у Звертові поблизу Львова (Київ, Національний художній музей України) з доробку львівських майстрів середини XVI ст. — вказує на поширення відповідної прикмети не тільки в перемишльському середовищі.

34 Найновішу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 42, іл. 7 (з найважливішою бібліографією: там само, 290).

35 Для контексту відповідного напрямку тогочасного малярства «зразковим» видається храмове «Успіння» у церкві (тепер парафіяльний костел) в Андріївці. Найдокладніше про нього див.: Biskupski R. *Ikona Zaśnięcia Matki Boskiej z końca XV wieku w cerkwi w Andrzejówcze Series Byzantina*. 2 (2004), 123–127. Найкраща репродукція: Janocha M., ks. *Ikony w Polsce*, 224, іл. 176.

У мистецькому процесі XVI ст. «Успіння» репрезентує ранню стадію того, що дотеперішня література незмінно трактувала окремою «народною течією» малярства³⁶. Однак перед нами, усе-таки, явище — за його найважливішими ознаками — дещо інше. Тут явно домінують не знані за чималим корпусом пізніших пам'яток примітні особливості народної традиції з властивим їй комплексом самотутніх індивідуальних рис, здебільшого відмежованих від канону професійної культури. Головною примітною особливістю виявляється звичне для раннього етапу еволюції відповідного напрямку послідовне спрощення професійного культурного досвіду. Тобто у жукотинському «Успінні» виступає та рання за її ознаками версія «народної», якщо вживати таке окреслення, культури, до якої привернуто увагу тільки нещодавно. Приводом став найдавніший аналогічний приклад у західноукраїнському малярстві, ідентифікований у найстаршій «Покрові Богородиці» — унікальній іконі кінця XIII ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові поблизу Мостиськ на Львівщині (НХМ). Її визначено перемишльською реплікою аристократичного оригіналу, створеного у Холмі в 40–50-х роках того ж століття³⁷.

На безпідставності віднесення жукотинської ікони до XIV ст. з усією очевидністю вказали й найновіші відкриття та осмислення автентичної спадщини зазначеного століття, які засвідчили зовсім інший характер відповідного етапу розвитку малярської культури перемишльського кола³⁸. Утім, новіші дослідження дали цілком конкретне уявлення про еволюцію як перемишльської школи українського малярства середини XIII–XIV ст., так і тогочасної української традиції загалом. Увесь доступний нині корпус професійного доробку майстрів класичного середньовіччя переконує, що жукотинське «Успіння» відображає зовсім інший, виразно молодший культурний контекст, виводиться з досвіду щойно кінця XV ст. й могло бути створене тільки в наступному столітті. Визначальними для його стилістики виявляються ознаки спрощення у провінційному середовищі зразкової професійної традиції. На тлі еволюції пізньосередньовічної мистецької культури західноукраїнських земель воно виступає одним із рідкісних, хоча й не унікальних для свого часу об'єктів. Досить пригадати хоча б цілковито відмінні, проте так само виняткові для того періоду знані ікони «Похвали Богородиці» (НМЛ) та апостолів Петра й Павла (НХМ) другої половини XV зі згаданої малнівської

36 Таку інтерпретацію вперше запропоновано: Александрович В. Так звана «найстарша українська ікона в польських колекціях». *Перемиські дзвони*. Перемишль, 1995, 1(18), 4–6.

37 Александрович В. *Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія* (Студії з історії українського мистецтва, 4). Львів, 2010, 109–112.

38 До вже вказаних оглядів спадщини з-перед середини століття необхідно додати також відповідну публікацію про ікони другої його половини: Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. К.*, 2010, 1029–1049.

церкви³⁹. Судячи з нечисленних прикладів такої виняткової на загальному доволі однорідному тлі стилістики, це справді було скромно поширене явище, проте воно мало ширше відображення в тодішній мистецькій практиці. Одним із найяскравіших доказів цього є згадана храмова ікона церкви в Андріївці.

У контексті наведених зіставлень жукотинське «Успіння» репрезентує ранню стадію так званої «народної течії» в мистецькій практиці, що утвердилася як окреме самостійне явище релігійної мистецької культури. Активнішого розвитку вона набула щойно із занепадом від середини XVI ст. перемишльського середовища майстрів українського малярства та приходом йому на зміну розбудованої мережі провінційних осередків його родоводу⁴⁰ й жукотинська ікона виступає одним із нечисленних для свого часу породжень цього напрямку релігійної мистецької культури історичного перемишльсько-львівського регіону.

На відміну від жукотинського «Успіння», яке не витримало «випробування» називатися найстаршою іконою музейної колекції й водночас — найстаршою українською іконою Польщі, усім можливим критеріям такої позиції повністю відповідає цілофігурний «Спас» із церкви святих Кузьми і Дем'яна у Війському поблизу Сянока (останнє село перед Сяноком на дорозі з Перемишля). Р. Біскупський дотримувався загальноприйнятого в польській літературі датування другою половиною XV ст. Такий висновок у тексті підкріплено стилістичними аналогіями. «Rysunek i modelowanie odkrytych partii ciała, poprzez zacieranie granic między nanoszonymi warstwami malarskimi...», обізнаність зі способом «[...] wydobywania kształtu plastycznego form przez malarzy czynnych w XV w.», «podobna [...] ciemna w tonie karnacja», «widoczne podobieństwo kroju liter w bardzo starannie napisanym tekście na kartach Ewangeliarza w ikonie z Wujskiego i Spasa w Siłach z Nowosieliec» (80) мали б аргументувати прийняте часове визначення. Однак докладніший розгляд відзначених стилістичних особливостей не дає підстав сприймати їх достатніми аргументами за таким пізнім часом створення військової ікони. Насамперед зазначена як один із доказів темна карнація не відповідає переліченим іконам — святої великомучениці Параскеви з історією — храмовій із церкви в Новому Ярі, Христа з церкви Покрови Богородиці у Трушевичах та архангела Михаїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві (усі — НМЛ). Їх лики досить різні за виконанням і під цим оглядом єдиної цілості не укладають. У згаданій іконі святої Параскеви, наприклад, лик має цілком іншу, стилістично пізнішу «конструкцію», його примітною особливістю, притаманною, зрештою, усій іконі, є очевидне ог-

39 Їх репродукції див., зокрема: *Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.* К., 1999, 31. № 7; *Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ.* К., 2004, 38, № 4; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 121, іл. 42; Гелитович М. *Українські ікони*, 78, кат. № 25.

40 Про це явище див.: Александрович В. *Західноукраїнські малярі*, 156–171.

рублення форм і посилення графічного начала відповідно до домінуючої тенденції тогочасної малярської практики. Чи не найпоказовіше воно виявилось через графічне завершення висвітлень короткими штрихами білил на чолі й обабіч очей під долішньою повікою, що не має нічого спільного з виконанням лику Спаса. Палеографія напису на Євангелії й справді пригадує напис на Євангелії ікони з церкви в Новосільцях. Проте останній істотно пізніший та немало спрIMITIVIZOVаний і тільки відтворює давніший зразок, яким сприймається війський текст. Стосунок акурат той самий, що його дає зіставлення ликів. У такому ж співвідношенні сприймаються й титульні написи, під відповідним оглядом навіть ще показовіші. Найближчою аналогією до військового образу є написи на знаних іконах архангелів Михаїла і Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в Даляві (НМЛ)⁴¹. Зрештою, запропоновано зразок, який має серед перемишльської спадщини три молодших репліки. Найстарша з них — не зафіксованого походження середини — другої половини XV ст.⁴² Дещо молодша другої половини століття походить з церкви Різдва Богородиці на Вовчу у самому Перемишлі⁴³. Завершує цю тріаду ікона вже XVI ст. зі згаданої церкви у Трушевичах⁴⁴ (усі — НМЛ). У зіставленні з ними війський образ, безперечно, набагато давніший.

Тому проведене докладніше зіставлення переконає, що насправді війський «Спас» істотно старший і репрезентує значно раніший етап еволюції традиції. Стилістичні зіставлення як з окремими позиціями української спадщини, так і ширшого контексту східнохристиянської культури дали підставу побачити в ньому зразок ще першої половини XIV ст. з кола пізніх об'єктів української версії малярства монументального ранньопалеологівського взірця⁴⁵. Зокрема виявилася очевидна спорідненість військового образу зі створеною перед серединою XIV ст. іконою архангела Михаїла з діяннями з церкви святого Миколая у Стороні на Дрогобиччині (НМЛ)⁴⁶. Усе це підтверджує, що війська ікона намальована як один із пізніх прикладів перемишльського варіанту малярства монументального ранньопалеологівського зразка. У кон-

41 Найновішу репродукцію див.: Гелитович М. *Українські ікони*, 34, 37, кат. № 3, 4.

42 Гелитович М. *Українські ікони*, 84, кат. № 28.

43 Про неї див.: Горда-Цибко О. Найстарші ікони з церкви Успіння Богородиці у Вовчому в Перемишлі. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2011, № 1–2, 23–25. Пор.: Гелитович М. *Українські ікони*, 82, кат. № 27.

44 Міляєва Л. за участю М. Гелитович. *Українська ікона*, 159, іл. 98; Гелитович М. *Українські ікони*, 86, кат. № 29.

45 Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів, 1999, 29–31. Згодом таке датування повторено неодноразово. Найновіший приклад: Александрович В. Два стилі, 290, 292.

46 У такому контексті ікону вперше показано: Александрович В. Перемиська ікона XIV ст. «Архангел Михаїл з діяннями». *Перемиські дзвони*. 1 (1994), 17–19. Із новішої літератури див., зокрема: Александрович В. Два стилі, 288, 290. Видавалася навіть вірогідною належність обох ікон одному майстрові (там само, 290), однак докладніше зіставлення індивідуальних почерків змушує відмовитися від такої версії. Відмінні погляди на ікону й пізніше датування див.: Свенцицкая В. И. Мастер иконы второй половины XIV в., 192–209; Гелитович М. *Українські ікони*, 68, кат. № 20 (віднесено до початку XV ст. під запитанням).

тексті еволюції відповідного стилю в Україні⁴⁷ й може датуватися щонайпізніше перед серединою XIV ст.

Те, що Р. Біскупський «не розгадав» обидві зазначених пам'ятки, впливає насамперед із засад тієї школи, носієм і виразником якої він був, закономірно, немало заснованої на давнішому досвіді. Через те окремі найновіші результати переосмислення традиції, зокрема передаткування поодиноких ікон і відкриття найдавнішої малярської спадщини перемишльського кола, серед якої одне з почесних місць посідає розглянутий війський «Спас», він не встиг сприйняти як пропозицію нової, щойно започаткованої системи поглядів на найдавніший малярський доробок перемишльського кола. Зрештою відповідну ширшу аргументацію вдалося опрацювати й запропонувати тільки в останні роки⁴⁸ в контексті істотного переосмислення самої проблеми найдавнішого малярського доробку історичного перемишльського регіону.

Звичайно, каталог найстаршої частини ікон Історичного музею у Сяноку насамперед підбиває підсумок дотеперішнього вивчення відповідної групи пам'яток — тієї роботи, в якій є чимала особиста заслуга насамперед Р. Біскупського як довголітнього опікуна колекції. Проте він не тільки опікувався нею, а водночас — для музейних хранителів це, радше, одинокий «щасливий виняток» — став найактивнішим — якщо навіть не єдиним для свого часу — її дослідником. Тому дуже важливо, що результати багатьох десятиліть його роботи з колекцією підсумовано ще й у такий спосіб. Він сприймається тим істотнішим, що, як уже була нагода відзначити, Р. Біскупський опрацював найдавніші позиції музейного зібрання у спосіб, винятковий для польського (й не тільки польського) наукового середовища, що є його показовим особистим внеском у вивчення все ще скромно опрацьованого фонду українських ікон на території нинішньої Польщі, як і української мистецької спадщини загалом. Каталог став не просто останнім рядком наукового доробку, а і яскравим підтвердженням цієї цілком своєрідної позиції доробку сяноцького дослідника в дотеперішньому науковому досвіді.

Володимир Александрович

47 Новіші огляди відповідної групи пам'яток див.: Александрович В. *Мистецтво*, 29–31; Александрович В. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво. *Історія української культури: У 5 т.* К., 2001, т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століття, 286, 288; Александрович В. Два стилі, 282–298.

48 Підсумок цієї роботи див.: Александрович В. Два стилі. Новіша публікація більшості відповідних ікон — з колекції Національного музею у Львові: Гелитович М. *Українські ікони*, 28–29, 44–47, 68–71, кат. № 1, 3–5, 8–9, 20. Правда, частина з них тут має пізніше датування, новіша література про них нерідко виявилася авторці невідомою. Як указує сам наведений перелік сторінок і номерів ілюстрацій, їх подано впереміж із пізнішими пам'ятками, утім навіть уже другої половини XV ст.

Ищенко А.С. *Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность*. Ростов-на-Дону, 2014, 275 с.

Книга Олександра Ищенко присвячена формуванню образу Володимира Мономаха в історичних текстах різних жанрів, а також у творах мистецтва. Автор не зосереджувався на якомусь одному періоді чи групі пам'яток, натомість взявся охопити усе, що було сказано про руського князя від початку XII ст. до наших днів. Цей підхід зумовив невелику глибину аналізу, через що праця Ищенко є по суті розгорнутим оглядом.

Книга складається з трьох глав. Перша з них («Владимир Мономах в русском средневековом сознании») присвячена згадкам Володимира Мономаха у середньовічних та ранньомодерних історичних текстах. Перший підрозділ («Летописный образ Владимира Мономаха») стосується літописів, другий («Владимир Мономах как мифологический образ русского средневековья») — давньоруських нелітописних, а також пізньосередньовічних і ранньомодерних текстів різних жанрів.

Третя глава має назву «Критика мифологического образа и научное представление о Владимире Мономахе». У її двох підрозділах розкрито спроби викрити накопичені століттями стереотипи про Володимира Мономаха і дослідити його справжню «діяльність», а також «риси реальної особистості» князя.

Між першою і третьою розташована глава «Миф о Владимире Мономахе в трудах историков, литературе и искусстве». В ній, судячи з усього, здійснено розгляд усього того, що не вкладається ані в «сучасну наукову літературу», ані в число середньовічних текстів.

Перший підрозділ характеризує образ Мономаха «в трудах историков». Хронологічно він охоплює період від Татіщева до рубежу XX–XXI ст. Розбираючи представлення Мономаха в працях того чи іншого автора, Ищенко намагається показати, що навіть ті дослідники, хто боролися з мифологічним образом князя, все одно творили власний міф. Невже відмінність усіх істориків останніх двох століть від «сучасних науковців» настільки разюча? Чи змогли і як змогли другі успішно подолати міф про Мономаха? Автор вказує, що на це вплинула відмова від радянського «класового підходу», використання численних новітніх методів і теорій, надзвичайна увага до джерел. Разом з тим, можна підозрювати, що існує простіше пояснення такому поділу історіографії в книзі Ищенко. До категорії «сучасних» істориків, успішних борців з історичним міфом, увійшли винятково нині живі. Тих, кого немає серед нас, легше записати до «другого сорту».

У другому підрозділі другої глави Ищенко аналізує образ Мономаха в художній літературі, відзначаючи популярність цього персонажа в творах письменників аж до нашого дня. Третій підрозділ присвячено зображенням

князя: від мініатюр *Радзивілівського літопису* до українських поштових марок 2013 р. Тут проаналізовано книжкові мініатюри, гравюри, живопис, пам'ятники та інші втілення образу Володимира Всеволодовича.

У своїй книзі автор ставить за мету дослідити міфологічні основи в образі Мономаха. У назвах розділів і по тексту постійно присутнє поняття «міф». «Міфологічними», на думку Іщенка, були середньовічні уявлення про Мономаха, але таким же «міфологічним» князь постає на сторінках більшості праць істориків і у творах письменників. Сюжет книги — історія міфу про Мономаха. Приглядаючись до слововжитку і метафор дослідника, помітно, що для нього «міф про Мономаха» це певна структура довгого тривання, яка «функціонує», «змінюється», «послаблюється», «відтворюється» тощо.

Оскільки визначено головного героя — «міф про Мономаха», з'являється і поле, де герой діє. Це «русское общественно-историческое сознание». Автор веде безперервну лінію існування цієї «свідомості» від XII ст. до сьогодні, калькуючи «звичайну схему» російської історії з її традиційними опорними пунктами: Київ — Владівір — Москва — Петербург. Чи не підтримує цим самим автор міф, значно сильніший і важливіший, ніж міф про Мономаха? Книга б тільки виграла, якби Іщенко поставив питання про перерви в суспільно-історичній традиції замість постульованої тягlostі, а також про кілька «свідомостей» замість єдиної. Інше питання, наскільки численним в кожному випадку було «суспільство», яке нібито творило, розвивало і сприймало «міф про Мономаха».

То як виглядає, за Іщенко, історія Мономахового міфу? Його творцем чи не в першу чергу був сам князь. Перші тексти, що творять його образ, походять від Володимира або з оточення (*Повчання, Повість временних літ*). Навіть послання митрополита Никифора до Мономаха нібито зазнало «княжої цензури».

Наступний етап «розвитку міфу» — XIII ст., коли образ Мономаха втілюється у вступі до *Галицько-Волинського літопису*, руській редакції *Літописця патріарха Никифора, Слові про погибель Руської землі*. Кульмінацією автор називає кінець XV–XVI ст., коли формується ідея про царські дари Мономаху. За перших Романових «міф слабне», але у XVIII — на початку XIX — знову відроджується завдяки творам перших істориків (Татищева, Карамзіна). З більшим чи меншим успіхом «міф» долає прокрустове ложе наукової історії, відтворюючись у працях XIX–XX ст. В цей же час образ Мономаха активно використовують у художніх творах, що сприяє популяризації князя. Утім, художня література експлуатувала і розвивала ті риси образу князя, які виробляла наукова історія. Висновок тривіальний: красне письменство розвивало саме ті образи і стереотипи про Мономаха, які виробляла академічна історія. (Разом з тим, як показують приклади, наведені автором, в деяких випадках науковий текст про Мономаха мало відрізнявся від художнього).

Центральним поняттям, за допомогою якого Іщенко підходить до свого матеріалу, є «міф». Дослідник у вступі звертається до теорій міфу, але так і не дає чіткого визначення, що у його конкретній праці розуміється під «міфом» чи «міфологічним образом». В результаті поняття втрачає практичну цінність. Усі образи Мономаха, що творилися ним самим, еволюціонували протягом століть і навіть мимоволі виникали на сторінках наукових праць, виявляються «міфічними». Складається враження, що надуживання поняттям міфу пов'язано з прагненням надати праці більшої серйозності і поставити її на «тверду методологічну основу».

Насправді ж, усе навпаки. Це тільки викриває деяку методологічну безпорадність автора. Коли мислено видалити слово «міф» і його похідні, книга нічого не втратить. Вона залишиться критичним оглядом творів, присвячених руському князю. Але якщо й звертатися до поняття «міфу», то варто було б поставити справді важливе теоретичне питання: що можна вважати «міфом про Володимира Мономаха»? Як він співвідноситься з «міфами» про інших давньоруських князів, якщо такі існували? Чи можна ставити на один щабель, наприклад, розрізнені згадки про князя у *Києво-Печерському Патерику* і тексти XVI ст., де втілена легенда про «Мономахові дари» (саме до неї б більше пасувало поняття «міфу»)?

Пропонуючи аналіз нібито реального «міфу про Мономаха», в багатьох випадках Іщенко насправді розбирає сумарний образ, мозаїку, складену зі згадок Володимира Мономаха у різних, часто не пов'язаних одне з одним, джерелах. Цей «міф» нібито живе у світі платонівських ідей, час від часу «випадаючи» у різні тексти. Іншими словами, Іщенко неодноразово розповідає про образи, яких ніколи не існувало, фактично — конструє їх. Значною мірою, предмет книги — «міф про Мономаха» — твориться самим автором.

Наприклад, пишучи про образ «будівничої діяльності» князя, Іщенко зводить до купи повідомлення *Повісті временних літ* 1098 р. про закладання церкви Богородиці у Переяславлі та Городку на Острі і статтю «а се князи руський», відому зі списку *Новгородського Першого літопису* редакції XV ст. (там йдеться про побудову князем Володимира-Заліського). Проте, ці тексти неспівмірні. Вони створені в різний час у різних кінцях Східної Європи, належали до різних жанрів і згадували Мономаха у відмінних контекстах. Так само, пишучи про міфологічний образ «законодавчої діяльності» Мономаха, Іщенко наводить єдиний приклад — повідомлення *Руської Правди* про нараду на Берестовому з приводу обмеження лихварства.

Чи достатнього однієї згадки, щоб передбачати «образ»? І чи в багатьох людей виникав зазначений образ (бо він неможливий без аудиторії)? Сумнівно, щоб у давньоруські часи хтось, подібно до сучасного вченого, розкладав перед собою усі тексти про Мономаха і «комплексно аналізував» їх.

Здається, ліпшим підходом було б проаналізувати образи Мономаха у кожному джерелі окремо, а також простежити генетичні зв'язки між ними.

Можна було б відстежити вузькі контексти звернення до постаті князя і спробувати визначити аудиторію кожного твору, її очікування та особливості рецензії. Але для такої роботи потрібна й інша модель дослідження.

Цілком слушним видається прийняття автором висловленої в історіографії думки про те, що Володимир Мономах свідомо працював над створенням свого образу. Проте, питання у тому, для кого у першу чергу князь старався і яким засобом приділяв основну увагу? Чи можна так беззастережно, як це робить Іщенко, стверджувати про жорстку «князівську цензуру», через яку проходили не тільки літописи, а й послання митрополита Никифора до (!) Мономаха? Скажімо, літопис (твір в одному екземплярі, максимум двох-трьох) на той час був найгіршим засобом пропаганди. Та й на кого ця уявна пропаганда була б розрахована? Київська Русь — не модерна демократична держава, де від думки виборців залежить багато. Чи не легше припустити, що здобуття авторитету серед князівської братії, невеликого кола впливових княжих мужів і церковних ієрархів (ось це хіба й уся «аудиторія») досягалося іншими засобами в процесі безпосередньої комунікації. Тексти лише відобразили результат цієї політики.

Незважаючи на прагнення автора до узагальнень і побудову книги довкола однієї сюжетної лінії, згадки про Мономаха розташовано досить дискретно, майже завжди у хронологічній послідовності. Це виглядає як колекція випадків за принципом «а ще про Мономаха написано в...». Це спричинено як претензією книги охопити весь комплекс текстів і візуальних образів Мономаха «від і до», так і не найбільш вдалим упорядкуванням цього колосального матеріалу. Можливо, варто було структурувати книгу по-іншому, власне зупинитися на епохальних змінах у використанні образу Мономаха. Саме так побудована праця Фрїтгофа Шенка про образ Олександра Невського (Шенк Ф.Б. *Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263–2000)*. Авторизованный пер. с немецкого Елены Земсковой и Майи Лавринович. М., 2007). Для Іщенко вона мала би бути однією зі взірцевих, проте, на жаль, ця книга скромно згадана серед інших праць лише в одній примітці.

Однією з найсильніших сторін книги є її довідковий характер. Читач може отримати майже вичерпний огляд текстів про Мономаха. Тут він знайде характеристику оригінальних текстів доби Мономаха (джерел) і зможе докладно ознайомитися з науковою літературою (з основними працями та змістом концепцій вчених). Зрозуміло, що, готуючи таку «антологію», Олександр Іщенко проробив величезну роботу. На жаль, користування її плодами ускладнено. Книзі бракує покажчика і зведеного списку літератури. Через це посилання на публікації доводиться вишукувати у підрядкових примітках.

В.А.

Byzantine and Rus' Seals, ed. by Hlib Ivakin, Nikita Khrapunov, and Werner Seibt (Kyiv, 2015), 336 p.

У цій ошатній колекції статей представлено матеріали міжнародного колоквіуму з давньоруської та візантійської сфрагістики, який відбувся 13–16 вересня 2013 р. в Києві. Упродовж довгого часу давньоруська сфрагістика як дисципліна залишалася осторонь бурхливих історіографічних дискусій, що дуже негативно вплинуло на її вивчення загалом. Одне із завдань проведеного форуму якраз і полягало у сприянні інтеграції сучасних усталених дослідницьких підходів у студиях над візантійською сфрагістикою до «родинової» їй давньоруської. Значну увагу приділено знахідкам візантійських печаток на території Русі, загальна сукупність яких, на жаль, поки що не є повністю систематизованою. Видання презентує також окремі матеріали приватної колекції візантійських та давньоруських печаток Олексія Шереметьєва (Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих), масштабний каталог котрих нині готується до публікації.

Серед візантійської частини відзначимо статті О. Герцена «Молівдовул з могильника Алмалик (Мангуп)» з додатком Вернера Зайбта «Печатка хартуларія з Мангупа» (25–35); Александри-Кіріакі Вассіліу-Зайбт «Печатка комерціарія останнього року правління Константа II (667/668 р.), знайдена у Верхньому Подністров'ї» (37–41). Викликає сумнів місце виявлення цієї печатки (Сокиряни, Чернівецька обл.), адже знахідка, на жаль, не має належної атестації. Декілька праць присвячено Херсону: Н. Алексєнко «Ще раз про особливості адміністративного управління у візантійській Тавриці: молівдовули страторів Херсона» (55–60) та М. Храпунов «Континуїтет адміністрації візантійського Херсона за даними печаток та інших джерел» (179–192). Ще одне місто, якому виокремлено дві статті — Матраха: В. Чхайдзе «Молівдовули адресатів Матрахи VI–XII ст.» (61–70); О. Алфьоров «Печатка Михаїла, архонта і дуки Матрахи та всієї Хозарії (з колекції О. Шереметьєва)» (97–106). Згідно з інтерпретацією дослідника, печатка належала князеві Олегові Святославичу й, таким чином, поповнює перелік титулів, традиційно йому приписуваних.

Продовження довголітньої публікації візантійських печаток з території Болгарії репрезентують статті Н. Канєва «Свинцева печатка протопроедра Германа та її атрибуція» (71–74); Т. Тодорова «Печатки імператора Феофіла (829–842 рр.), знайдені в Болгарії: датування, значення, історичний коментар» (75–82); І. Йорданова «Спостереження над датуванням візантійських печаток (IV–XIV ст.) за даними *Корпусу візантійських печаток з Болгарії*» (143–158); Н. Хрисимова та В. Марчева «Нове джерело щодо життя й правління імператриці Феодори» (159–162). Програмною для вивчення є студія Жан-Клода Шене «Мови у Візантії за свідченням молівдовулів» (107–124). Також викликають інтерес дослідження Вів'єна Прижана «Візантійські збройні сили на Сицилії: деякі свідчення сфрагістики» (163–178), Є. Степано-

вої «Ο ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως та ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως на візантійських печатках» (125–142). Одна з цих груп печаток (ἄνθρωπος τοῦ βασιλέως) має особливе значення для вивчення русько-візантійських договорів. Цікава праця О. Щавелева «Печатка візантійського “перекладача англів” патрикія Сфена: датування та соціокультурний контекст» (193–200). На жаль, автор чомусь не зазначає дослідження Крині Сіггар, де було висловлено схожі міркування. Це ж стосується невеликої замітки польського візантиніста Ярослава Дудека, спеціально присвяченої патрикієві Сфену, яку О. Щавелев також оминув. Окремі дослідження окреслюють використання печаток у післявізантійську добу: В. Ченцова «Про корпус печаток поствізантійського часу: проект дослідження та каталогізація» (263–280); М. Куришева «Відбитки печаток XVII ст. у грецьких рукописах із зібрання Державного історичного музею в Москві» (281–312).

Проблеми інтерпретації знахідок візантійських печаток на території України знаходять місце у статті Ф. Андрощука «Візантійські імператорські печатки з Південної Русі» (43–53), де наведено три імператорські печатки: Никифора III Вотаніата, Алексія I Комніна та Мануїла I Комніна, які прогнозовано розглядаються дослідником як свідчення політичних контактів. Стаття Вернера Зайбта «Декілька цікавих візантійських іменних печаток із колекції Олексія Шереметьєва» (83–96) містить пояснення великої кількості печаток Василя Спондила, котрі, як зазвичай вважають, походять із території Західної України. На думку автора, цілком можливо, що Василій Спондил був одружений із донькою князя Володаря Ростиславича. Недавні знахідки суттєво доповнюють дослідження Г. Івакіна («Історичний контекст актових печаток Ніла з Києва» (201–220)), Є. Ейделя («Печатка Максима, митрополита Київського і всієї Русі» (231–234)), М. Сотникової («Печатка Ярослава Мудрого» (221–229)). Інші дослідження — С. Білецького («Давньоруська печатка як текст» (235–244)) та В. Степаненка («Княжі “портрети” в давньоруській сфрагістиці XI–XII ст.» (245–262)) систематизують спостереження над іконографією й символічною репрезентацією давньоруських печаток. Видання стане у пригоді всім, хто цікавиться давньоруською та візантійською сфрагістикою.

О.Ф.

Léon le diacre, *Empereurs du Xe siècle*. Presentation, traduction et notes par René Bondoux et Jean-Pierre Grémois (Paris: ACHCByz, 2014) [Centre de recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 40], 247 p.

Серед численних французьких перекладів візантійських авторів досі бракувало *Історії* Лева Диякона. Зусиллями Рене Бонду та Жан-П’єра Грелуа прикра нестача залишилася в минулому. Як зазначають дослідники, ідея

написання цієї роботи з'явилася на семінарі з русько-візантійських відносин, який проводив Костянтин Цукерман. Французьке видання структурно дуже близьке до недавнього англійського перекладу Еліс-Мері Телбот та ін. Зокрема Рене Бонду та Жан-П'єр Грелуа дуже коротко зупиняються на рукописній традиції *Історії* й попередніх її виданнях (11–12). У вступі (13–45) читаємо традиційно коротку біографію Лева Диякона, зауваги до композиції його твору, окреслення джерел, огляд яких обмежується лише «усними». Більшу увагу приділено написанню Левом Дияконом свого тексту. Так, дослідники спершу порівнюють *Історію* з *Хронографією* Михаїла Пселла та воліють розглядати текст у широкому контексті християнської й народної культури. Цікавими є спостереження авторів над конструкцією наративу, часом, реалізмом і точністю розповіді, мовою й особливо «портретами» імператорів, патріархів, євнухів та ін. Дослідники намагаються показати відмінності між розповіддю (*diégèsis*) та описом (*ekphrasis*) у творі візантійського історика, які неодноразово прослідковуються на прикладі війни з русами в 971 р.

Пропонований Рене Бонду та Жан-П'єром Грелуа переклад *Історії* (45–208) добре вивірений та, загалом, не містить надто відмінних варіантів у порівнянні з англійським виданням. Безперечною заслугою французьких візантиністів є часте уточнення кола читання Лева Диякона, у тому числі з'ясування безпосередньої адресації його запозичень із творів античних та візантійських авторів. З іншого боку, їхні коментарі здебільшого надто лаконічні, особливо до тих книг *Історії*, де дослідники ранньої Русі могли б сподіватися знайти набагато більш детальні примітки. Окреме місце в коментарях визначено просопографії. Так, Рене Бонду та Жан-П'єр Грелуа звірили всіх згаданих в *Історії* осіб за просопографічною базою даних *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*.

Останню частину видання присвячено енкомію Лева Диякона, написаному для імператора Василя II (209–231). Дослідники пропонують тут нове видання (вступ, текст і переклад) цього невеликого за обсягом, однак важливого для реконструкції біографії візантійського автора тексту. Усі ті, хто раніше читав цей твір Лева Диякона в перекладі М. Сюзюмова, будуть дуже здивовані тим, настільки відмінний переклад французьких фахівців. Слід відзначити, що книга багато ілюстрована мініатюрами мадридського кодексу *Огляду історії* Іоанна Скілиці та трьома мініатюрами *Радзивілівського літопису*. Видання вирізняється технічною досконалістю й буде корисним дослідникам як візантійського історієписання, так і ранньої історії Русі.

О.Ф.

Вілкул Т.Л. *Літопис і Хронограф. Студії з текстології домонгольського кийвського літописання*. К.: Інститут історії України НАН України, 2015, 518 с.

Нова книга Т.Л. Вілкул є підсумком багаторічних досліджень у сфері історії давньоруського літописання та хронографії. Дослідниця протистоїть історіографічній традиції, що йде від О.О. Шахматова. Згідно з цією традицією, в XI ст. було створено два твори, які стали підґрунтям подальшого літописання і хронографії: «київський Початковий літописний звід» та «Хронограф за великим викладом». «Початковий звід» 1090-х рр. нібито ліг в основу *Повісті временних літ (ПВЛ)*, але незалежно відбився в *Новгородському першому літопису* молодшої редакції (*НПЛМл*), створеному на початку XV ст. *Хронограф* нібито був створений в XI ст. і став джерелом для «хронографічних цитат» у тексті *НПЛМл*. Уважається, що хронографічні запозичення *ПВЛ*, яких немає у *НПЛМл*, сходять не до *Хронографа*, а до повних текстів тих творів, які начебто були у цьому *Хронографі* скопійовані (зокрема *Хронік* Георгія Амартола та Іоанна Малали).

Складність проблеми полягає в тому, що гіпотези є взаємно референтними. Ідея «Початкового зводу» спирається на ідею *Хронографа*, водночас ідея *Хронографа* використовує гіпотезу про «Початковий звід». Головним методологічним прийомом Т.Л. Вілкул стало використання перекладних візантійських історичних творів як контрольних текстів у вивченні історії давньоруських літописів. Скрупульозний порівняльний аналіз текстів приводить її до висновку, що початкова частина *НПЛМл* є вторинною щодо *ПВЛ*, а отже не може використовуватися для реконструкції раннього кийвського літописання. Хронографічні запозичення у *ПВЛ*, за спостереженням дослідниці, немає підстав виводити з двох комплексів джерел (повних перекладів хронік і компілятивного хронографа), натомість вони сходять до повних текстів перекладних візантійських творів. Водночас специфічні читання *НПЛМл* Т.Л. Вілкул пояснює не використанням *Хронографа* XI ст., а впливом пізніших хронографічних творів XIV–XV ст. Власне хронографи як жанр, на думку автора, виникають навряд чи раніше XIII ст., оскільки в *Кийвському літопису* XII ст. ще використано повні переклади візантійських хронік. У результаті дослідження дозволяє усунути гіпотези «Початкового зводу» та «Хронографа за великим викладом» з дискусії про давньоруське літописання і хронографію.

Книга складається з чотирьох глав. У першій із них, вступній, викладено джерельну та методологічну базу дослідження й огляд історіографії. Серед іншого, зауваження автора стосуються термінологічного і змістового розрізнення «текстуальної критики» та текстології, а також розвитку концепцій «Початкового зводу» і «Хронографа за великим викладом».

Глава 2 «Хронографічні складові Повісті временних літ» становить ядро дослідження. Тут розбираються хронографічні запозичення в тексті *ПВЛ* та

НПЛМл. У підрозділах П.1.1–П.2.2 Т.Л. Вілкул розглядає запозичення з *Хроніки Амртола*. Особливу увагу вона приділяє запозиченням із повного перекладу хроніки на спільних ділянках *ПВЛ* та *НПЛМл*, що мають свідчити про вторинність другого щодо першої. Крім того, автор зауважує взаємопов'язаність цитат із хронографічних творів у різних частинах *ПВЛ* і пояснює це тим, що запозичення було зроблено в один прийом під час роботи єдиного книжника.

Підрозділи П.3.1 і П.3.2 присвячено впливу *Хроніки Малали* на *ПВЛ*, зокрема т.зв. «мікрозапозиченням». У П.3.3 дискутується можливість використання у *ПВЛ* *Александрії Хронографічної*. У підрозділах П.3.4 і П.3.5 Т.Л. Вілкул обговорює вплив перекладних творів на формування «ремесла історика» давньокиївського книжника. Решту цієї глави, П.6, присвячено походженню перших датованих статей у *ПВЛ* та *НПЛМл*. Дослідниця доводить, що перші дати *НПЛМл* не сходять до «Початкового зводу» і, відповідно, *Хронографа* XI ст., а сформувалися в результаті переробки *ПВЛ* та використання пізніх хронографічних компіляцій XIV–XV ст.

Главу 3 «Київський літописний звід початку XIII ст. та його хронографічні джерела» присвячено використанню перекладних творів у *Київському літопису*. У першому підрозділі (III.1) Т.Л. Вілкул обговорює проблему співвідношення текстів *Інатіївського* та *Лаврентіївського* (тобто *Київського* й *Суздальського*) літописів у частині за XII ст. Автор переглядає традиційний погляд, згідно з яким більш розлогий і «повний» текст *Київського літопису* було скорочено у *Суздальському*. Дослідниця пропонує іншу схему: *Київський літопис* розширив текст *Суздальського*, у тому числі й за рахунок хронографічних вставок.

У другій частині глави (III.2) аналізуються обсяг і характер запозичень до *Київського літопису* з перекладних творів: *Амртола*, *Малали*, *Александрії*, *Історії іудейської війни* Йосифа Флавія.

Главу 4 «Хронографи: датуючі ознаки» присвячено історії давньоруських хронографів, зокрема походженню текстів таких найдавніших хронографічних компіляцій, як *Іудейський хронограф*, *Єлінський літописець*, *Троїцький хронограф*. Автор розглядає джерела цих творів, особливості компонування їх текстів і доходить висновку про необов'язковість гіпотези «Хронографа за великим викладом» для пояснення співвідношення існуючих хронографів. Окремий підрозділ, IV.4, присвячено використанню біблійних книг (*Восьмикнижжя*) у *ПВЛ* та хронографах.

«Додатки» до праці містять таблиці з порівняннями текстів.

В.А.

Karol Kollinger. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)* (Wrocław, 2014), 524 s.

Книгу Кароля Коллінгера присвячено східному вектору зовнішньої політики польського князя Болеслава Хороброго. Автор мав амбітний план — комплексно розглянути всі аспекти діяльності цього володаря «у східному напрямку» та відійти від традиційного отождоження «сходу» з Руссю у цьому контексті. Історик приділяє увагу екзотичнішим напрямам закордонної активності польського князя: пруському, ятвязькому, печенізькому, візантійському. Однак, з об'єктивних причин, генеральна лінія стандартна — польсько-руські стосунки.

Тема книги в літературі аж ніяк не нова. І як це часто буває, бажання «повному» поглянути на відомий предмет, за умови браку нових джерел та методів, може вести лише до творення зайвих абстракцій. Так, уже назва праці та її центральне поняття викликають сумніви. Що таке «зовнішня політика» для X–XI ст.? Наскільки модерне розуміння зовнішньої політики підходить до династичної держави раннього середньовіччя? Як відзначила Марта Фонт, «в условиях средневековья, тем более раннего, меры, которые с сегодняшней точки зрения могут интерпретироваться как внешнеполитические, были такими же средствами осуществления династической власти, как те, которые ныне считаются скорее внутреннеполитическими» (Фонт М. Короли из династии Арпадов и князья Рюриковичи. *Двенадцать столетий венгерско-русских отношений: доклады, прозвучавшие на юбилейной конференции Центра русистики Будапештского университета им. Этвеши Лоранда, 26 мая 2005 г.* Будапешт, 2005, 17). Суб'єктом політики, на задоволення інтересів котрого її було спрямовано, виступала не абстрактна держава, а конкретна династія в особі того чи іншого представника. Із такої перспективи не цілком коректним є розуміння Коллінгером «зовнішньої політики Болеслава» як «цілості» (цілеспрямованого політичного «курсу»). Відома в історіографії тенденція розглядати ранню історію Русі та сусідніх країн як історію «міжнародних відносин» (див., напр.: Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* М., 2001), як видається, має дещо анахроністичне звучання і може призводити до хибного розуміння мотивів історичних осіб та вписування невластивого смислу у джерела.

Концептуальні проблеми відображає будова книги. Як легко помітити, її текст структуровано одночасно за різними принципами. Перша, третя та п'ята частини визначені за хронологічним критерієм і присвячені «східній політиці Болеслава Хороброго», відповідно, у 992–1015, 1015–1018 і 1018–1025 рр. Зауважимо, межі цих частин зумовлено датами важливих подій на Русі (смерть Володимира Святославича і відновлення влади Святополка в Києві за допомогою Болеслава). Друга й шоста частини виділяються за суто

тематичним принципом: «Бруно з Кверфурта і східна політика Болеслава Хороброго» та «Польща й печеніги».

«Київський похід у 1018 р.» — це четверта і центральна частина книги, яка обіймає майже половину всього її обсягу. Водночас це своєрідна кульмінація «східної політики» Болеслава. Похід 1018 р. — дуже міфологізована подія в польській історичній пам'яті та надпопулярна тема в історіографії. Контакти Болеслава з Руссю до й після 1018 р., як правило, розглядаються саме з перспективи цього походу. Коллінгер робить спроби збалансувати картину шляхом «розкручування» інших сюжетів, але без видимих успіхів: обсяг його тексту залежить від кількості позицій в літературі питання.

На сторінках своєї праці історик обговорює більшість вузлових питань східноєвропейської історії кінця X — початку XI ст., що традиційно об'єднуються в історіографії під рубрикою «Русь і Польща». У першій частині книги йдеться переважно про династичні зв'язки Володимира та Болеслава, а також про ситуацію на «пограничних територіях» (майбутніх Волині й Галичині). Зокрема розглядаються питання гаданої русько-польської війни 992–993 рр., роль Святополка в династичних зв'язках П'ястів та Рюриковичів і доля єпископа Рейнберна, що був відправлений на Русь разом із дочкою Болеслава, відданою за Святополка.

Друга частина монографії цілком присвячена місії Бруно Кверфуртського. Серед іншого автор звертається до питання про мету його поїздки й можливу роль місіонера в контексті «східних планів» Болеслава. Третя частина готує читача до походу 1018 р. і стосується ситуації на Русі після смерті Володимира Святославича. Коллінгер обговорює тут три головних теми: час і обставини втечі Святополка до Болеслава, проблему престолонаслідування Володимировичів та події 1017 р., скупі згадані у *Хроніці* Титмара Мерзебурзького й лапідарних замітках руських літописів.

У четвертій частині книги історик розбирає паралельні розповіді джерел про київський похід Болеслава, приділяючи найбільшу увагу, зрозуміло, Титмару та *Повісті временних літ*. Він ставить похід 1018 р. у широкий контекст «світової політики» того часу, розглядаючи, зокрема, можливу роль імператора Генріха II в інспірації виправи та загадкове посольство Болеслава до Візантії, згадане в Титмара. У тексті цієї частини автор не уникає таких одіозних сюжетів, як проблема «Червенських городів», легенда про меч Щербець і київські Золоті ворота, а також доля Анастаса Корсунянина і Предслави, яких Болеслав, повертаючись, «прихопив» із собою. Водночас окремі параграфи присвячено й більш специфічним темам, наприклад проблемі монет Болеслава з кириличними написами.

П'ята частина книги веде читача від апогею «східної політики» Болеслава до його смерті. Головну увагу тут приділено завершенню війни Святополка за Київ та втечі в польському напрямку, ролі пограничного Бреста (Берестя) в русько-польських стосунках, а також гіпотетичним скандинаво-руським

коаліціям проти Болеслава в 1018–1025 рр. Шоста глава відстежує історію печенігів, «третього (не)зайвого» польсько-руських протистоянь початку XI ст. Зокрема аналізується можливість переселення частини степовиків на східні землі П'ястів.

Як безпосередньо влаштоване дослідження? Автор ставить собі за мету з'ясувати, що наука може достеменно знати про «східну політику» Болеслава. Він здійснює огляд джерельної бази та своєрідне сортування запропонованих в історіографії інтерпретацій на «прости» гіпотези й гіпотези «другого порядку», тобто засновані на інших гіпотезах. Крім того, ідеться про огляд джерел та оцінку їх потенціалу. У ділянці історії, що переобтяжена складними припущеннями, подібна «інвентаризація» ідей є вкрай корисною. Але в кінцевому підсумку, це робота з передбаченим результатом. Коллінгер повертає читача до відомих джерел (яких за останній час не побільшало, якщо не зважати на археологію) і доходить очевидного висновку, що гіпотези є гіпотезами. (Ледь не в кожному параграфі читач стикається з майже однаковими фразами на кшталт: «але це твердження є всього лише гіпотезою» або «утім, цей висновок гіпотетичний». Хай і обгрунтовані, численні тавтологічні фрази негативно впливають на стилістичне обличчя тексту).

У передмові автор відмовляється від традиційного вступного огляду історіографії на користь принципу *ad fontes* — починати розгляд будь-якого сюжету «від джерела». Однак на практиці, обговорюючи інтерпретаційний потенціал того чи іншого джерела, Коллінгер поринає в аналіз доступної йому літератури з кожного, навіть дрібного, питання. Подекуди він приділяє забагато уваги критиці відверто слабких гіпотез. У результаті розбору різноманітних дослідницьких пропозицій кожен параграф перетворюється на окремий історіографічний екскурс. Це й зумовлює великий обсяг книги.

Слід віддати належне, Коллінгер займає загалом обережну і критичну позицію. Обираючи з-поміж конкурентних гіпотез, він часто пристає на «нульовий варіант» («не можемо знати», «джерела не дозволяють прийняти жоден погляд» і т.п.). Це, безсумнівно краще, аніж піддатися спокусі красивої, але не достатньо обгрунтованої, ідеї. Критично-довідковий аспект — те, у чому книга польського історика найбільше виграє. Щоправда й тут ми стикаємося з неповним урахуванням літератури (зокрема новітньої), що визначально впливає на формування авторської позиції. (Наприклад, обговорюючи гіпотезу так званої «візантійської реформи» Володимира (167–170) Коллінгер майже винятково спирається на праці А. Поппе та О.В. Назаренка. У результаті він без особливих зауважень приймає ідею про план Володимира призначити спадкоємцем Бориса. Літературу, що містить критику такого погляду, автор не враховує або просто не знає (див.: Толочко О.П. *Чи була «Візантійська реформа» Володимира Святославича?* К., 2005; Толочко А.П. *«История Российской» Василия Татищева: источники и известия.* К.; М., 2005, 445–457).

Виникає сумнів: чи варто було скрупульозно перебирати всю накопичену досі літературу й щоразу оголошувати стандартний вирок («це гіпотеза»)? Можливо, краще та легше (принаймні для читача) було б обмежитися кількома показовими прикладами «споживацького ставлення до джерел», сформулювати загальний принцип роботи з джерельним матеріалом і, згідно з цим принципом, оминаючи непролазні історіографічні хащі, вирушити *ad fontes*? Або приділити увагу тим, хай і нечисленным, питанням, де можна запропонувати справді свіжі відповіді?

Здається, книга Кароля Коллінгера ілюструє проблему, з якою нині стикається медієвістика загалом. Кількість джерел практично не зростає, знайти (чи просто вигадати) новий підхід до старого предмета стає дедалі складніше, а бажання підтримувати дискусію не зникає і число охочих не зменшується. За таких умов дослідження з середньовічної історії нерідко перетворюються на історіографічні довідники.

Інша проблема праці Коллінгера, як і багатьох великих книжок (у даному випадку — 409 сторінок самого тексту) — брак яскравої стрижневої ідеї, на яку нанизувався б матеріал. Проходячи крізь весь текст червоною ниткою, така ідея/інтерпретація у чистому вигляді могла би бути викладена наприкінці (або ж заявлена на самому початку). Можна було сподіватися, що дана книга запропонує оригінальне бачення «східної політики» Болеслава, але цього немає. Епілог праці — це довгий, виконаний у телеграфному стилі, перерахунок «усталень» автора з локальних питань. Це освіжає в пам'яті читача зміст праці, але не залишає загального образу політики польського князя.

Свідомо чи випадково переключка заголовку книги з назвою зовнішньополітичного курсу канцлера ФРН Віллі Брандта грає не на користь першої. Нової «східної політики» Болеслава Хороброго ми так і не побачили.

В.А.

Шарлемань Н.В. *Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка*. Составитель, автор предисл. и коммент. В. Ульяновский. К.: Издательский дом «Антиквар», 2015, 1136 с.

Спеціалістам з історії Русі Микола Васильович Шарлемань відомий як автор низки статей про відображення природи (здебільшого фауни) у *Слові о полку Ігоревім*. Невеличкі замітки (переважно 3–5 сторінок, зрідка — 10) він публікував, головним чином, у *Трудах Отдела древнерусской литературы*, і його цінували як спеціаліста-зоолога, який тлумаченням згадок тварин і природних феноменів у дусі, як тепер сказали б, «наївно-реалістичному» сприяв загальному руху автентизації *Слова* в радянській науці. Ще декілька праць М.В. Шарлемань присвятив зображенням тварин на фресках Софійського собору в Києві (у зв'язку із темою *Слова о полку Ігоревім*). Не утримав-

ся Шарлемань і від того, щоб (у дусі часу) не взяти участь у пошуках автора *Слова*, яким запропонував уважати самого головного героя твору — Ігоря Святославича. Внесок Шарлеманя в дослідження *Слова* забезпечив йому окрему статтю в *Енциклопедії «Слова о полку Ігореве»*, де його названо автором «ценных наблюдений над текстом», праці якого «построены на прочтении текста С. как строго документального описания, а не поэтич. произведения», а також відзначено, що гіпотеза про авторство Ігоря Святославича «встретила поддержку в романе-эссе В.А. Чивилихина “Память”». Цим, власне, Шарлемань і ввійшов у науку про минуле.

Утім жоден дослідник *Слова*, навіть покровитель Шарлеманя акад. Д.С. Лихачов, не заслужив на настільки повне та всеохоплююче видання наукової й епістолярної спадщини, яке знаходимо в рецензованій книжці. Її монументальний обсяг — 1136 сторінок — усе ж відображає не стільки місце Шарлеманя в науці, скільки працездатність і посидючість упорядника — В.І. Ульяновського, який, здається, без особливого відбору опублікував усе, що містилося в особовому фонді Шарлеманя (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського). Не будучи спеціалістом від Київської Русі й маючи доволі туманні уявлення про ієрархії, пропорції та пріоритети цієї дисципліни, В.І. Ульяновський виявився не упорядником (роль якого передбачає, усе ж, осмислену селекцію, а отже, і відсів матеріалу), а невтомним анотатором, спорядивши мало не кожному згадану в тексті реалію гаргантюанськими за розміром і абсолютно надлишковими у виданні такого роду довідками. Складається враження, що В.І. Ульяновський не підозрює про існування енциклопедій та довідників, де міститься відповідна інформація (або не вірить, що про це знає його читач), і використовує нагоду для просвітництва. Отож ми знайдемо, наприклад, детальну біографію оперного співака Леоніда Собінова, графіка Василя Касіяна (у примітці до його підпису в офіційному папері (!)), президента АН УРСР акад. Олександра Палладіна, життєпис діяча компартії Олександра Шліхтера тощо. Часом коментаторові відмовляє відчуття міри: так, його примітка (2 стор. петитом!) до автобіографічного уривку про справу Бейліса перевищує за обсягом сам коментований текст.

За своїми кваліфікаціями В.І. Ульяновський значно краще міг би впоратися з публікацією мемуарної та епістолярної спадщини Шарлеманя. Микола Васильович прожив довге життя (1887–1970 рр.), був свідком важливих подій в історії Києва, знав багатьох людей, чимало листувався. У цих розділах, справді, читач знайде велику кількість цікавих матеріалів (зокрема листи В.П. Адріанової-Перетц, П.Д. Барановського, М.М. Вороніна, Н.К. Гудзія, Л.О. Дмитрієва, Д.С. Лихачова). Не всі листи заслуговували на публікацію (наприклад, навряд чи має цінність зміст коротких листівок із привітаннями з «Праздником Великого Октября», із Новим роком, або ж офіційні відмови Інституту літератури виплатити гонорар за статтю). Цікаві (переважно для

клян, але не тільки) мемуарні уривки, записані від Шарлеманя. Але, здається, і тут упорядникові варто було б проявити більше смаку й такту. Шарлемань, судячи з усього, диктував свої спогади вже в дуже похилому віці, що позначилося на їх змісті. Так, наприклад, згадки про родину Грушевських зводяться до дієслів «знав», «бачив», але, схоже, з великої дистанції. А особистих зустрічей відзначено рівно дві: Михайло Сергійович Грушевський «отличался большой подвижностью» і якимось на човні прибув до заповідника в Кончі-Заспі, де працював Шарлемань. «В последний раз я его увидел в гробу» (739). Очевидно, усупереч інстинктам бібліографа, не всякий папірець з архіву варто публікувати. Часом, утримуючись від оприлюднення, можна проявити більшу пошану до пам'яті як автора, так і його персонажів.

Головна праця Шарлеманя — «Слово о полку Игореве» как источник к познанию Киевской Руси» — так і не побачила світ за життя автора, а після смерті була опублікована, як наполягає упорядник нинішнього тому, не належним чином (українською мовою). Видання цієї невеличкої книжечки (у нинішньому томі займає менше 100 сторінок, обсяг чи не вдвічі збільшено за рахунок вже знайомої нам неконтрольованої коментаторської активності упорядника) можна вважати головним внеском публікатора до дисципліни історії Русі. Повернення загублених книжок є актом відновлення справедливості, часом (і в нашому випадку також) незалежно від їх наукової якості. Опублікована на сс.139–239 праця стала підсумком занять Шарлеманя *Словом* і темою відображення в ньому природи. Із точки зору публікації наукової спадщини Шарлеманя тим можна було б і обмежитися, додавши хіба (також невидану) брошуру «Стенопись охотничьего содержания Софийского заповедника как источник по краеведению Киевской Руси» (сс. 515—577 нинішнього видання). Але упорядник «наганяє» обсяг, передруковуючи підряд усе, що знайшов в архіві: опубліковані статті (у добре відомих і зовсім не рідкісних виданнях), неопубліковані варіанти, короткі тези (для усних виступів?), конспекти екскурсій, навіть незавершені й обірвані на півслові роботи тощо. На фоні змісту підсумкової книжки все це здається тавтологією, непотрібною і втомливою. Упорядник не минає «ані титли ніже тії коми». Подібне трепетне ставлення цілком зворушливе, але служить погану службу Шарлеманеві: книжка виявилася непідйомною і нечитабельною.

Рецензоване видання, однак, ставить важливу (дарма що навіть неусвідомлену упорядником) проблему: в якому обсязі й з якою деталізацією доцільно видавати спадщину оригінальної людини, щиро відданого своєму захопленню аматора, але постаті маргінальної для дисципліни, чий доробок значною мірою застарів? Доля, судячи з усього, була несправедливою до Шарлеманя. Але чи виправдовує бажання сучасного публікатора якимось компенсувати ці кривди аж до такої міри трепетне ставлення до, наприклад, чернеток? Чи варто оприлюднювати медичні довідки? Чи будь-які автобіографічні записи є неоціненними?

Найближча (за задумом і структурою) аналогія до рецензованого видання, яка одразу ж спадає на думку — том біографічних, епістолярних та наукових матеріалів великого еллініста М.І. Ростовцева, виданий під назвою «Скифський роман» (М., 1997, 624 с.). Контраст повчальний: за неспівставного масштабу наукового обдарування й колосальної різниці щодо ролі в історії науки, класик «умістився» у книжці вдвічі (!) меншого обсягу. Упорядником її був Г.М. Бонгард-Левін, чия компетентність забезпечила вдумливий відбір матеріалів, а також їх делікатне коментування, як, до речі, і спокійно-академічний діловий тон передмови та статей, що так контрастує із захоплено-апологетичною тональністю написаної В.І. Ульяновським передмови (під назвою майже із Зоценка: «Влюбленный в древности зоолог» (13–114)).

Про В.М. Бенешевича, великого візантиніста і людину трагічної біографії, було сказано: «Усією своєю долею Бенешевич заслужив право були опублікованим до останнього рядка» (Медведев И.П. *Петербургское византиноведение. Страницы истории*. СПб., 2006, 277). Чи варто з такою ж міркою підходити до історика-любителя, який ані обдаруванням, ані внеском у науку, ані, зрештою, життєвим шляхом не заробив, щоб стати в один ряд із гігантами?

Отож подивуємося поблажливості спонсорів рецензованого видання (якими вказано «Германский исторический институт в Москве» та мецената «Алексея Евгеньевича Шереметьева») і поспівчуємо їм легковірності.

О.Т.

Ольга Б. Страхова. *Глаголическая часть Реймского евангелия: История, язык, текст [Palaeoslavica. Supplementum 3]* (Cambridge, Mass., 2014), 261 с.

Реймське евангеліє — церковнослов'янський пергаментний кодекс, що нині зберігається в бібліотеці м. Реймс, став одним із найбільш знаменитих рукописів через романтичну версію походження, згідно з якою його було вивезено з Києва дочкою Ярослава Мудрого Анною (одруженою із французьким королем Генріхом I), а також і тим, що на ньому нібито присягали всі французькі монархи, починаючи з XI ст. Ця «легенда», широко розповсюджена як у популярній історичній свідомості, так і серед частини дослідників, є цілковито фіктивною, як і належить легенді.

Рукопис складається із двох різночасових частин. Більш відома перша, кирилична, частина кодексу. Вона складається із 17 аркушів розміром 23×17,5 см, текст її писано у два стовпчики по 20 рядків на сторінку, і являє собою уривок евангелія апракосу (18 та 19 зошити) з читаннями за кінець жовтня — початок березня. Попри декілька ґрунтовних досліджень (див., зокрема: Соболевский А.И. Кириловская часть Реймского евангелия. *Русский филологический вестник*. 1887, т. 18, 143–150; Жуковская Л.П. *Реймское*

евангелие: история его изучения и текст. М., 1978; Тот И.Х. О протографе кириловской части Реймского евангелия. *Studia russica* 5 (1982), 5–23), як датування, так і походження кириличної частини *Реймського євангелія* залишаються предметом дискусії: його вважають рукописом балканським (болгарським чи сербським), або ж руським, скопійованим із болгарського чи сербського оригіналу, і датують XI або ж XII ст. Друга частина, що складається із 32 аркушів, писана в 1395 р. хорватською глаголицею в Еммауському монастирі, заснованому 1347 р. імператором та чеським королем Карлом IV Люксембурзьким у Празі для хорватських монахів із розореного венеціанцями монастиря свв. Козьми та Дем'яна на о. Пашман неподалік від м. Задар. Еммауський монастир дотримувався бенедиктинського уставу, але служба відбувалася слов'янською мовою.

Книга О.Б. Страхової складається із двох частин. Друга частина містить видання глаголичної частини *Реймського євангелія* (139–261). Текст публікується «слово у слово», «рядок у рядок», зі збереженням усіх виносних літер, із зазначенням поділу на рядки. Видання глаголичного тексту супроводжено паралельним варіантом у кирилиці.

Перша частина книги містить систематичне дослідження глаголичної складової *Реймського євангелія*. Нижче подаємо стислий реферат цього дослідження.

Глаголичний запис переписувача сповіщає, що цю частину рукопису було виконано 1395 р.; що вона містить урочисті служби, під час котрих абат монастиря служить в єпископському облаченні, зокрема в митрі; що кирилична частина книжки написана власною рукою св. Прокопія Сазавського (+1053 р.); що її було подаровано монастиреві його засновником, Карлом IV, імператором Священної Римської імперії.

До цієї інформації наука XIX–XX ст. додала майже авантюрну біографію рукопису. Можна прочитати, що кириличну частину *Реймського євангелія* написано рукою самого св. Мефодія, учителя слов'ян; що її було створено в Києві для Анни Ярославни, яка взяла її з собою в далеку Францію, згодом подарувала єпископові шалонському Рогеру, який і поклав книжку в Реймському соборі; що рукопис було подаровано деспотою Єленою Сербською французькому королеві Людовикові Святому між 1250 та 1270 рр. і через нього той потрапив до Реймса; що рукопис (у його нинішньому двоскладовому вигляді) привезли хрестоносці зі сплюндрованого 1204 р. Константинополя; що рукопис було привезено звідти, але 1574 р., і подаровано Реймському собору кардиналом Шарлем Лотаринзьким, а до Константинополя *Реймське євангеліє* потрапило завдяки гуситам; що на *Реймському євангелії* присягали під час коронації всі французькі королі, починаючи з XI ст. і до Великої французької революції.

Перевірці цих версій, а також встановленню обставин, за яких *Реймське євангеліє* опинилося в Реймсі, присвячено *Вступ* (1–11). Інвентар соборної

ризниці 1669 р. визначав книгу як «написану по-грецьки та по-сирійськи», і вказував, що її собору 1574 р. подарував Шарль де Гіз, кардинал Лотаринзький. Походженням книга — зі «скарбниці Константинополя» і сходиться до св. Ієроніма. Щоправда жодних документів, які підтверджували б подібний дар, віднайти не вдається. Інвентар згадує ще один дар Шарля де Гіза: «подвійну дощечку, дуже древню», виготовлену із дерева істинного Хреста та ясел Спасителя, на одному боці якої зображено Спасителя із супутниками по дорозі в Еммаус, а на іншому — Богородицю із немовлям. Ікона також походила зі «скарбниці Константинополя», про що нібито твердив грецький напис. Обидва предмети, як зазначає О.Б. Страхова, вірогідно, складала собою єдиний дар і походили із празького Еммауського монастиря, головним покровителем якого вважався св. Ієронім. Чи використовували *Реймське євангеліє* в обряді коронації, надійних даних немає; усі вони — вторинні й походять із записок мандрівників, що описували раритети Реймса, часто з чужих слів. Якщо ж книжка таки була частиною церемонії, то не через зміст чи походження, а, швидше за все, завдяки численним реліквіям (частки Животворящого Хреста, мощі св. апостолів Петра та Филипа, св. папи Сильвестра, св. Кирила, св. Марти, св. Маргарити), умонтованим у коштовну оправу (дошки із позолоченого срібла вагою 3 марки 7 унцій 4 грана).

Глава 1 «Графіка та орфографія глаголичної частини *Реймського євангелія*» (12–30) є скрупульозним дослідженням палеографії та мовних рис рукопису. Він займає 62 стор., або ж 4 восьмиаркушних зошити-кватерніона, і писаний двома писцями. Текст виконано у два стовпчики, по 20 рядків на стовпчик, що точно відповідає кириличній частині рукопису. Почерк обох писців є типовим прикладом хорватської «ламаной» (рос. «угловатой») глаголиці, характерної для XIV–XV ст. Хоча серед монахів Еммауського монастиря на момент створення рукопису, імовірно, уже не було вихідців із Далмації, мовні особливості видають низку рис, притаманних хорватським діалектам і відсутність чеського субстрату. Це може вказувати на те, що в основу глаголичної частини *Реймського євангелія* (далі — ГЧ) було покладено досить древній текст, який виник ще на хорватському ґрунті.

Глава 2 «Склад читань *Реймського євангелія*». ГЧ містить читання тридцяти двох служб: від Вербної неділі до загальної сповіднику-єпископу. О.Б. Страхова здійснює систематичне порівняння складу перикоп ГЧ із дотриденськими літургійними пам'ятками, у першу чергу — з латинськими та слов'янськими глаголичними міссалами. Послідовність служб у ГЧ не збігається із традиційним католицьким міссалом, а набір служб виявляється вкрай обмеженим (37). До числа тих, що збігаються, належать читання на свята, які належали до розряду найурочистіших богослужень літургійного року (Великого Четверга, Великодня, щорічної служби на освячення церкви, католицької П'ятидесятниці, Трійці, свята Тіла Господнього, Різдва Іоанна Предтечі тощо). Переписувач ГЧ скопіював ці читання, опустивши при цьо-

му всі богослужбові вказівки. До числа читань, що не збігаються, належать служби різним святым (переважно покровителям монастиря св. Прокопію Сазавському, св. Ієроніму, свв. Кирилу та Мефодію, св. Бенедикту, але також св. В'ячеславу); служби на день св. архангела Михаїла та Обрізання Господнього; нарешті особливе місце займають великопосні служби Вербної неділі та Великої Суботи, частину читань яких опущено чи замінено читаннями з інших служб (53–58). Еммауський монастир був першою й залишився єдиною обителлю у Празі, де католицька служба велася слов'янською мовою. В основу його літургійних книг було покладено хорватські глаголичні богослужбові кодекси, у той час, як укладачеві ГЧ потрібно було відбити потреби чеської церкви (урочистих свят, затверджених 1349 р. собором Празької архієпископії, табл. 1, 58–59) і власного монастиря. Порівняння читань ГЧ із найдавнішими *міссалами* (як глаголичними, так і латинськими, табл. 2, 60–65) свідчить, що жодний з них не відбивав потреб Еммауського монастиря. Отже відбір читань, як і самих свят, у ГЧ виявляється доволі своєрідним, а укладач почувався досить вільно у виборі. Для кого призначався рукопис? Яким літургійним потребам відповідала така книга? Які літургійні завдання вирішувала?

Відповіді на ці питання запропоновано у главі 3 «Жанр глаголичної частини *Реймського євангелія*». Обговорення цього питання О.Б. Страхова розпочинає з короткого екскурсу в історію еволюції богослужбових книг у латинській церкві. Особливим жанром серед них були *лекціонарії*, що містили тексти ветхо- та новозавітних читань, виголошуваних під час месси. У розпорядженні священника також була книга, призначена лише для нього – *сакраментарій*, що містив тільки молитви, виголошуваних ним під час месси. Для хора призначалися *антифонарії*. Із розвитком католицької літургії, з формуванням *месси високої* (*missa solemnis*) та *низької* (*missa lecte*), зі зростаючою участю священника в богослужінні виникла необхідність звести докупи всі тексти, які звучали під час літургії від різних її учасників. Так виникає *Missale plenarium*, що містить повний набір текстів, які виголошуються чи виспівуються під час літургії. Із XIII ст. *повні міссали* стають найрозповсюдженішим типом богослужбової книги.

Глаголична рукописна літургійна традиція у своїй практиці обходилася *міссалами* та *бrevіаріями*. Від кінця XV — поч. XVI ст. відомі хорватські латинські *лекціонарії*, а також *лекціонарії* на хорватській мові. Подібні тексти не могли (з міркувань хронологічних) справити безпосередній вплив на ГЧ, але все ж О.Б. Страхова визначає її жанр як *короткий глаголичний лекціонарій* (71). У табл. 4 (76–79) вона здійснює систематичне порівняння складу ГЧ із хорватськими *лекціонаріями*, із чого випливає, що своєю композицією ГЧ завдячує саме *лекціонаріям*. Утім запозичуючи структуру тексту від *лекціонаріїв*, писець ГЧ переписував перикопи безпосередньо з глаголичного *міссала*.

Це не єдина своєрідна риса ГЧ. Іншою є різниця відмінність у тому, як у ГЧ представлено літургійний рік (глава 4 «Літургійний рік згідно з глаголичною частиною *Реймського євангелія*», 83–96). Календарі *міссалів* починали рік з 1 січня, але власне службова частина міссалів розпочинала літургійний рік з Адвента, що наступав за чотири неділі до Різдва. Табл. 5 (86) демонструє, наскільки літургійний рік ГЧ відрізнявся від літургійного року сучасних йому католицьких *міссалів*. Він розпочинав літургійний рік із Вербної неділі; розташування свят (фіксованих) також суперечить католицькій традиції й орієнтовано на Вербну неділю як початок літургійного року. Як зазначає О.Б. Страхова, коли ми погодимося з тим, що укладач ГЧ подумки вміщував свій літургійний календар у 1372 р. (тобто рік освячення Еммауського монастиря), неможливо не помітити, що розташування служб у ньому підпорядковано ідеальному 365-денному циклу: починається службами Вербної неділі та Страсного четверга (що 1372 р. припадали на 21 та 25 березня) і закінчується службами св. Бенедикту та Благовіщенню, які завжди припадають на 21 та 25 березня. Чим міг керуватися автор? Чому він надавав такого значення Вербній неділі?

Можлива відповідь на ці запитання міститься в окремому розділі глави з історичним екскурсом щодо ролі Вербної неділі 1350 р. в церковному та політичному житті Праги XIV ст. («Вербна неділя 1350 р.», 87–91). Ставши імператором, Карл IV докладав чимало зусиль, аби оволодіти дорогоцінними реліквіями Священної Римської імперії. Серед них були частки Хреста Господня, цвях, що ним Спасителя було прибито до хреста, частина списа, яким його проткнули на хресті, зуб Іоанна Хрестителя, ключиця св. Анни, мечі свв. Маврикія та Карла Великого, його корона та ін. Ці реліквії урочисто перенесли до Праги. 21 березня 1350 р., на Вербну неділю, їх було продемонстровано народу і тоді ж оголошено, що відтепер їх належить регулярно являти віруючим для поклоніння. Того ж року Карл IV звернувся до папи Климента VI з проханням затвердити день поклоніння, а також відпущення гріхів усім, хто відвідає їх у Празі. Понтифік підтвердив прохання імператора відповідною грамотою і встановив термін відпущення гріхів у 280 днів. Події Вербної неділі 1350 р. відкрили цілу низку ініційованих Карлом IV заходів щодо вшанування реліквій у Празі та встановлення відповідних свят. Ці події знайшли відображення в тогочасних хроніках (Франциска Празького та Бенеша з Вайтміле), та й без них, треба гадати, були широко відомими. У рік освячення Еммауського монастиря — 1372-й — Вербна неділя припала на той же день 21 березня, що й у рік перенесення святинь 1350-го. Укладач ГЧ міг уважати подібний збіг промовистим і значущим, щоб зробити Вербну неділю точкою відліку літургійного року.

Утім, як зазначає О.Б. Страхова, до такого рішення його могла підштовхнути ще одна обставина, можливо навіть вирішальна. ГЧ *Реймського євангелія* не мислилася поза зв'язком із його кириличною частиною (далі — КЧ).

Крім змісту приписки, про це свідчать і явні ознаки достосування новоствореного рукопису до КЧ: розміри аркушів ГЧ повністю відповідають розмірам КЧ, а оформлення аркуша імітує оформлення аркуша з КЧ: текст написано у 2 стовпчики по 20 рядків на стовпчик. Останнє читання КЧ стосується дня 40 мучеників Севастійських, 9 березня. Коли укладач ГЧ гадав продовжити літургійний рік КЧ, вибір 21 березня видається закономірним. Це — день св. Бенедикта, одного з покровителів монастиря. У цей день абат мав особливий привілей: служити в єпископському облаченні, включно із митрою (про що наголошено у приписці).

Глава 5 («Глаголична частина *Реймського євангелія* як паралітургійний текст», 97–112) резюмує встановлені попереднім дослідженням результати, які, своєю чергою, ставлять чи не найголовніше питання: для кого і з якою метою було створено глаголичний текст?

Отже, 1) в основу ГЧ було покладено хорватський глаголичний *міссал*, лексика якого зберегла сліди кирило-мефодіївської традиції.

ГЧ містила служби особливо урочистих свят, під час яких абат монастиря служив в єпископському облаченні. Однак вибір служб виявився досить довільним і неповним, хоча автор подбав про те, щоб вони покривали весь простір року.

У більшості випадків читання служб збігалися із читаннями дотридентських *міссалів*, хоча наявні непоодинокі випадки відхилення від норми, свідомі або наслідок якихось помилок.

Жанр ГЧ — короткий *лекціонарій* — не має паралелей у глаголичній писемності.

Послідовність служб — від Вербної неділі до Благовіщення — цілковито суперечила всім нормам католицького літургійного року. Настільки радикальне відхилення від літургійного календаря римської церкви вкрай утруднювали, або й робили неможливим використання тексту ГЧ як *лекціонарія*.

Над ГЧ працювали щонайменше четверо виконавців. Крім двох переписувачів, це ще рубрикатор, котрий розписував ініціали, та мініатюрист. Рубрикатор подеколи робив помилки, сконцентровані переважно в кінці рукопису, що може вказувати на певний поспіх у виготовленні. Цей поспіх О.Б. Страхова схильна пов'язувати із завершенням суцільного переписування монастирського архіву, завершеного 12 червня 1386 р. Можливо у процесі інвентаризації документів монастиря серед них віднайшли кириличний рукопис (тобто нинішню КЧ *Реймського євангелія*) і вирішили надати знахідці особливого значення.

Відтак дослідниця розглядає дві версії виникнення *Реймського євангелія*.

Версія А полягає в тому, що *Реймське євангеліє* призначалося як подарунок якійсь знатній особі. Версія Б полягає в тому, що знахідка кириличного рукопису могла стати імпульсом для виготовлення «артефакту» (в певному смислі імітації богослужбової книги) з метою залучення віруючих та палом-

ників. Екзотичний кириличний фрагмент було приписано св. Прокопіїві Сазавському, а дар — Карлові IV, засновникові монастиря. Оздоблене коштовним срібним окладом-мошевиком, *Реймське євангеліє* було призначене для того, щоб виконувати паралітургійні функції, привертаючи увагу й погляди віруючих під час урочистих процесій при богослужінні.

Яким чином і коли *Реймське євангеліє* полишило стіни Еммауського монастиря, невідомо. Одна з ранніх легенд наполягала, що воно опинилося в Константинополі. Останній розділ книжки — «Загадки і здогади: із Праги до Константинополя» — зважає історичну вірогідність гіпотез про можливі обставини такої подорожі.

О.Т.

Christian Raffensperger, *Ties of Kinship: Genealogy and Dynastic Marriage in Kyivan Rus'* (Cambridge, Mass.: The Ukrainian Research Institute, Harvard University, 2016) [*Harvard Series in Ukrainian Studies*], 407 pp.

Попередня книжка Кристіана Раффенспергера (*Reimagining Europe: Kievan Rus' in the Medieval World* (Cambridge, Mass., 2012) зустріла суперечливий прийом. Рецензії на неї розподілилися в діапазоні від різко негативних (Романа Ковальова ("Reimagining Kievan Rus' in Unimagined Europe," *Russian History* 42 (2015), 158–187) та Ф.Б. Успенського (*Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies*. 2012, № 2, 153–159)) через стримано-критичні (Саймона Франкліна (*Slavic Review* 72, 1 (2013), 118–120) та О. Филіпчука в попередньому томі *Ruthenica*)) до нейтральних (Eve Levin (*The American Historical Review* 118, 2 (2013), 566–567)) і, нарешті, безумовно схвальних (Charles J. Halperin, "A Comparative Approach to Kievan Rus'," *Russian History* 42 (2015), 149–157). Різноголосну реакцію було зумовлено як відмінними академічними традиціями читачів, так і, значно більшою мірою, виразно полемічним характером книжки.

Щойно видана нова праця дослідника навряд чи викличе такі сильні емоції, адже є, по суті, довідником із генеалогії та шлюбних союзів князівського дому Русі (хоча навіть на «короткій воді», де плавають генеалогі, як ми знаємо, можуть вирувати серйозні бурі). Відлуння ідей попередньої книжки відчутно (переважно в передмові), але видання — принаймні назовні — не розвиває жодного тезису, будучи детальною, скрупульозною, систематичною спробою представити сучасний стан знання про генеалогічні та матримональні зв'язки Рюриковичів. Автор визначає завдання публікації в досить амбітний спосіб: замінити як стандартний довідник із генеалогії знамениту книжку М.О. фон Баумгартена, видану ще 1927 р. (*Nikolas de Baumgarten, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*

(Roma, 1927) [Orientalia Christiana 35]. Досі це не вдавалося, але мета — не з розряду нездійснених: видатна для свого часу праця Баумгартена значною мірою застаріла. Утім, якщо й вийде перевищити його досягнення, то лише частково: Раффенспергер обмежив свої розшуки хронологічно — серединою XII ст., або ж п'ятьма поколіннями нащадків Володимира Святославича.

Книжка складається з двох частин. Перша (13–176) — є систематичним оглядом династичних шлюбів п'яти поколінь руських князів після Володимира. Друга частина (177–382) містить 22 генеалогічних таблиці: 14 із них організовані традиційним чином, тобто являють собою графічні зображення нащадків одного «патріарха», засновника лінії (останній — Юрій Володимирович Долгорукий). Ще 8 таблиць представляють династичні зв'язки Рюриковичів із правлячими домами Західної Європи, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Візантії, Чехії та половців. Усі таблиці докладно анотовані джерельними посиланнями.

Книжка не містить традиційного розділу «висновків», отож крім побіжних зауважень у передмові, інтерпретаційна частина дослідження відсутня. Зрештою, це й не входило в завдання автора: він намагався надати в руки дослідників (у тому числі тих, що працюють у суміжних дисциплінах візантиністики та західної медієвістики, і не завжди володіють відповідними інструментами для самостійних розшуків) зняряддя для орієнтації у складних, заплутаних і суперечливих взаєминах усередині династії Рюриковичів, а також їхніх матримоніальних зв'язках із довколишніми правлячими домами. Немає сумнівів, що й історикам Русі стане у пригоді новий, документально вивірений, заснований на врахуванні новітніх даних довідник.

О.Т.

Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków: Avalon, 2014), 544 s.

Даріуш Домбровський, автор останньої за часом книги про Данила Романовича Галицького, спробував одразу ж виокремити її тематику в колі добре відомих монографій Миколи Дашкевича та Миколи Котляра, присвячених відповідно «княжінню» та «життєпису» одного з найбільш активних руських князів XIII ст. На думку Домбровського, його книжка присвячена політичній біографії Данила Романовича як «короля Русі» з 1201 по 1264 рр. І у цьому вже криється доволі суттєва суперечність, адже новонароджений Данило навряд чи усвідомлював усі труднощі політичного шляху, який йому належало пройти, і до одруження з онучкою хана Котяна 1217 р. його більше хвилювали тривалі періоди розлуки з матір'ю, яка надовго полишала його при угорському дворі, практично як заложника. Крім того, каламутне (а, можли-

во, і сумнівне) повідомлення про коронацію Данила (найімовірніше 1253 р.) якщо й може розглядатися як віха в його біографії, однак аж ніяк не відкидає відблиску на весь попередній період його діяльності. Гіпертрофована увага до цього епізоду в польській та галицькій історіографіях навряд чи відбиває значення цієї події в реаліях середини XIII ст., та й, схоже за все, в очах самого Данила.

Можна було б гадати, що назвою та структурою своєї студії Д. Домбровський хотів позначити відмінність ракурса власного дослідження від праць попередників. Утім, за дивним збігом, остання книга М.Ф. Котляра називається «Даниил, князь Галицкий: Документальное повествование» (СПб., 2008), тобто (за винятком різниці в титулі) майже тотожно до рецензованої студії. Із більш ранньою монографією М.Ф. Котляра збігається структурний поділ тексту й назви розділів. До прикладу, перший розділ в обох книжках присвячено діяльності Романа Мстиславича; другому розділу дано аналогічні назви: «Важкі роки 1205–1217» — у Домбровського, «Дитячі та юнацькі роки Данила» — у Котляра. Неважко здогадатися, що в них розглядається хронологічно той самий період. Також ідентичні з погляду хронології й тематики треті розділи книжок, хоча й названі по-різному. Ну і, звичайно ж, завершується життєпис (він же — політична біографія) в обох книжках аналогічним розділом — «Останні роки».

Подібні збіги, звісно ж, коріняться у самому жанрі князівської біографії, де сюжет уже принципово відомий, реальне життя персонажа диктує історикові послідовність опису, дозволяючи невелику міру свободи у формуванні оповіді. Але, здається, дві біографії виявилися схожими ще й через спільний метод дослідників.

Перша книжка Котляра (К., 1979) вийшла у серії науково-популярної літератури, і в рази менша за обсягом, ніж праця Домбровського. У ній мало джерелознавчих роздумів, але присутні (данина часу) посилання на Маркса, яких ми не знайдемо в «політичній біографії короля Русі». Але в останній також відсутнє усвідомлено-критичне ставлення до головного джерела, через що наукова біографія стає, по суті, його переповіданням. Цілкоміто спираючись на текст *Галицько-Волинського літопису*, який Домбровський уважає «справжньою скарбницею», автор потрапляє під його вплив, що не завжди дозволяє критично осмислювати літописні повідомлення. Усвідомлюючи, що літопис прославляв діяльність обох синів князя Романа, але «більшою мірою самого Данила», дослідник наслідує традиційний погляд на історію його створення в «оточенні старшого Романовича» й наступного редагування тексту його братом Васильком. Якою мірою подібне «редагування» вплинуло на об'єктивність висвітлення біографії Данила Романовича, автор книги не пояснює.

Не з'ясував він цього, судячи з усього, і для себе. У спеціальному розділі «Założenia metodyczne» джерелознавчим питанням відведено лише одну

сторінку, а достовірність повідомлень літопису обґрунтовується твердженням, ніби він має характер тексту, «написаного [...] живим свідком подій, який насичував оповідь чималою кількістю [...] високою мірою правдоподібних подробиць». Цього, відверто кажучи, замало.

Між тим, від уявлень про процес та етапи складання «галицького» літопису (які його сегменти здогадно сучасні подіям; якою мірою оповідь є ретроспективною, і, у такому випадку, яка часова дистанція між записом та подією; в якому оточенні складався літопис і яка була його початкова ідеологія?) залежить не тільки правдивість загального обрисю біографії, але й найцінніше для біографа: достовірність подробиць, дрібних епізодів, історичність імен персонажів, автентичність висловлювань, мотивації вчинків тощо.

Не можна сказати, що складна історія створення основного джерела його книжки цілковито пройшла повз увагу Домбровського. Наприклад, «легендарним» він вважає повідомлення про те, що полонений київський воєвода Дмитро впливав своїми порадами на напрямок просування монгольського війська (218). Однак дослідник не бачить системи в появі подібних «легендарних» повідомлень, відповідно, критично не відсіює ті з них, що допомагають йому вибудувувати струнку «політичну біографію короля Данила».

Книжка Домбровського вичерпно документована з погляду бібліографії. Автор прекрасно орієнтується в літературі, реагує на всі, навіть найменші, відтінки дослідницької думки, висловлені в історіографії, приділяє увагу гіпотезам, здогадам і припущенням, частину з них додає сам. Отож його праця може служити добрим путівником по різноманітних аспектах західно-руської історії першої половини XIII ст., а ще більшою мірою — по меандрах історичної думки.

Та попри великий обсяг і спорядженість солідним науковим апаратом, книжка Домбровського, поза сумнівом, належить до категорії науково-популярної літератури.

В.С.

Бауер Н.П. *История древнерусских денежных систем. IX в. — 1535*. Изд. подгот. чл.-корр. РАН П.Г. Гайдуков. М.: Русское слово, 2014, 692 с., илл.

Наукова кар'єра Миколи Павловича Бауера (1888–1942) склалася невдало, а життя виявилось трагічним. Він вступив у науку напередодні Першої світової війни, і його долю, як, зрештою, і багатьох людей його покоління, поламали тектонічні зсуви початку XX ст.: революція (яку вони так очікували й наближали), розпад Російської імперії, громадянська війна та репресивна радянська влада. Дворянин і прихильник партії конституційних демократів, Бауер не цілком вписувався в нове життя (слідчому НКВС він зізнавався, що

так і не навчився послуговуватися загальноновживаною мовою нових часів), був скептично налаштований до нових порядків і майже не приховував цього. Його вважали людиною не цілком благонадійною, неодноразово звільняли з роботи. Він багато й напружено працював, чимало писав, але опублікувати вдалося не все (близько 30 праць), і то здебільшого в іноземних виданнях (німецьких та австрійських, що лише побільшувало підозри). Підготовлену докторську дисертацію так і не дали захистити, незважаючи на неодноразові спроби (остання — у червні 1942 р., за два тижні до арешту). Війна застала Бауера співробітником Інституту історії матеріальної культури. Його (людину без ступеня) не евакуювали із Ленінграда, і він у нелюдських умовах пережив першу трагічну зиму блокади, спостерігаючи смерть друзів і колег від голоду та виснаження, дійшовши до крайнього ступеня дистрофії. Блокадний досвід сформував у ньому переконання, що він є свідком смерті науки про древності, і перед розстрілом Бауер просив власті подбати про рукопис його книжки, адже він залишався «останнім нумізмом в області російської історії». Це справді було так: його колеги, як старшого віку, так і ровесників, уже не було серед живих. 1933 р. помер О.В. Орешников, 1936 р. — М.П. Лихачов (після заслання), 1938 р. — Р.Р. Фасмер (у засланні), 1942 р. у блокадному Ленінграді пішли з життя О.М. Зограф та О.О. Ільїн. Зі смертю Бауера наукові дослідження у сфері середньовічної нумізматики у СРСР припинилися.

Через арешт і страту над постаттю Бауера зависла фігура умовчання, а його вже набрані типографським способом праці можливо було надрукувати лише під чужим іменем. Більшість рукописів завершених, але так і неопублікованих праць Бауера зникли. Між тим, забутий і незгадуваний в історіографії він був, без перебільшення, найзначнішим дослідником середньовічної нумізматики Східної Європи. Із виданням його головної праці — «Історія давньоруських грошових систем. IX ст. — 1535 р.» — це стає очевидним.

Книга побачила світ завдяки багаторічним зусиллям відомого російського археолога й нумізмата члена-кореспондента РАН П.Г. Гайдукова, який розшукав усі збережені рукописи праці та підготував її публікацію на взірцевому археографічному рівні. Він же спорядив видання докладним, заснованим на численних документальних джерелах, нарисом життя і творчості Бауера («Последний нумизмат в области русской истории»: О Николае Павловиче Бауере и его книге», V–СХХ). Книжка, крім того, містить розділ «Материалы к биографии Н.П. Бауера» (531–603), де, зокрема, опубліковано пронизливі за відвертістю сповідні «Собственноручные показания обвиняемого Бауэра» (582–593), а також (окремим додатком) бібліографію основної літератури з середньовічної російської нумізматики, виданої після написання книги Бауера (604–621).

Перше видання монографії Бауера має не просто меморіальний характер, хоча, безумовно, є спокутою чужої провини перед цим визначним ученим. Завершена 74 роки тому книжка залишається фундаментальним історико-

нумізматичним дослідженням, що в основних своїх частинах аніскільки не втратило значення для наших днів. Уведення цієї праці в науковий обіг сприятиме не лише виправленню сьогоденних уявлень про розвиток історичних знань першої пол. XX ст., але й подальшому розвитку науки про древності.

О.Т.

Назаренко А.В. «Слово на обновление Десятинной церкви», или К истории почитания святителя Климента Римского в Древней Руси [Patrologia slavica, 2]. Москва: Свято-Екатерининский мужской монастырь; Брюссель: Архив русской эмиграции, 2013, 224 с., илл.

Підзаголовок книжки О.В. Назаренка вказує, що її темою є вшанування св. папи Климента на Русі. Утім, як зазначає автор («Вступ», 10), його праця не претендує на роль всеохопного дослідження проблеми. Розшуки почалися з текстологічного вивчення однієї маловідомої пам'ятки — *Слова на оновлення Десятинної церкви*, яке «несподіваним чином» привело вченого до реконструкції більш раннього аналогічного тексту (який він називає «прото-Слово»), а також надало можливість датувати давньоруські переклади *Мучеництва св. Климента* та *Сказання про чудеса священномученика Климента про отрока*, і крім того пояснило наявність ще одного давньоруського твору — *Чуда об отрочати*, також похідного від здогаданого «прото-Слова».

Слово на оновлення Десятинної церкви — пам'ятка, відома з публікації М.А. Оболенським уривку ширшого тексту за рукописом з його власної колекції. Оригінал загубився, інших списків знайдено не було, що, як зазначає автор, можливо, і спричинило прохолодне ставлення до пам'ятки в історіографії (18–19). Утім тепер з'ясовується, що Оболенський опублікував фрагмент, який являв собою закінчення давньоруського перекладу *Мучеництва св. Климента* (відомого в іншому перекладі з *Четьох Міней*). Перша половина опублікованого Оболенським *Слова на оновлення Десятинної церкви* більшою чи меншою мірою збігається з іншою пам'яткою — *Чуда св. Климента об отрочати*. Отож у центрі першої глави книжки («“Слово на обновление Десятинной церкви”: текстология») знаходяться спроби з'ясувати текстуальні взаємини між трьома пам'ятками (18–62). Головним їх результатом стала гіпотеза про існування твору, до якого сходять *Слово на оновлення Десятинної церкви* та похвала св. Климентові із *Чуда св. Климента об отрочати*. Цей утрачений твір названо «прото-Словом». Розшуки О.В. Назаренка виконано у жанрі текстологічних роздумів, складних і багатоступеневих, як і очікувалося. Стеження за ходом думки дослідника додатково утруднене вибагливою стилістикою автора, який доброзичливо й докладно обговорює навіть невдалі свої конструкції, «привлекательные и не

лишенне даже некоторого изящества». Отож скористаємося резюме цих розшуків, поданим на стор. 59–61.

Автор *Слова на оновлення Десятинної церкви* взяв за основу докладний твір про св. Климента, що являв собою переклад із грецької *Мучеництва* та *Сказання про чудо* св. Климента, і завершувався гіпотетичним «прото-Словом». Вибірку здійснено шляхом механічного вилучення аркушів з оригінального рукопису. На наступному етапі завершальну похвалу св. Клименту («прото-Слово») було перероблено й розширено, і в такому відредагованому вигляді виголошено усно за якоїсь нагоди. Після виголошення аркуші повернули на місце, але новий текст похвали замінив собою «прото-Слово» в комплекті. Згодом робочий список *Слова на оновлення* (тобто ті самі, уже один раз вилучені, аркуші) потрапив до рук іншого книжника, котрий на його основі укладав протограф *Чуда св. Климента об отрочати*. Реконструкцію взаємин між пам'ятками представлено на рис. 1 (62).

Друга глава — «“Слово на обновление Десятинной церкви”: исторический контекст» — послідовно розбирає висловлені в попередній літературі гіпотези щодо хронологічного приурочення *Слова* — у часи Ізяслава Ярославича? Святополка Ізяславича? після 1169 чи 1203 р.? у часи Рюрика Ростиславича? — знаходячи кожному з них незадовільною (63–72).

Власна гіпотеза автора пов'язує виникнення пам'ятки з церковно-політичними подіями часів княжіння Ізяслава Мстиславича і поставленням 1147 р. в київській митрополити Клима Смолятича «рукою св. Климента». «У контексті подібних подій менше всього здивувало б бажання вдячного Ізяслава Мстиславича оновити храм, де покоїлись мощі вселенського святого, що ними було освячено його княжіння та такі необхідні для нього великі переміни в руській церкві» (116). Натяки на подібне оновлення Назаренко вбачає в археологічно засвідчених слідах ремонту Десятинної церкви на початку XII ст., які інтерпретує як спорудження приділу св. Климента (у південно-західному куті храму).

Далі дослідник припускає, що Ізяславові Мстиславичу з якоїсь причини була властива незвична, навіть афектована увага до Десятинної церкви, яку не поділяли його попередники на київському столі й не успадкували наступники. «Ми, звичайно, здогадуємося, у чому справа: у Десятинній церкві, щойно оновленій стараннями Ізяслава, почивали мощі св. Климента Римського, які після 1147 р. стали головною святинею, палладіумом Ізяславового княжіння» (121). Цю афектацію Назаренко вбачає в декількох згадках поклоніння князів (у тому числі й Ізяслава) в Десятинній церкві. Насправді літопис згадує лише два випадки відвідин Ізяславом цього храму й лише одного 1151 р. І до того ж жодного разу (!) при цьому не згадує св. Климента (як об'єкт поклоніння чи причину відвідин). Два випадки, у жодному з яких не згадано св. Климента, здається, усе ж замало для афектації. Утім Назаренко ніяк не відзначає цієї досить дивної в рамках його побудов обставини.

Із нагоди (здогадного) оновлення Десятинної церкви здогадно Ізяславом й було (здогадно) виголошено *Слово*. Автор навіть називає (здогадну) «точну» дату — 25 листопада 1148 р., а також ім'я (здогадного) автора — Феодосій Грек, ігумен Печерського монастиря. У відповідь йому противник Ізяслава та Клима Смолятича новгородський єпископ Нифонт (якось скориставшись чернеткою Феодосія Грека!), імовірно, міг створити альтернативний *Слову* літургійний текст — *Чудо об отрочати*, чий зміст (а також відмінності від *Слова*) роз'яснюються у світлі такої гіпотези. «Мы, конечно, ни в коем случае не станем настаивать на том, что «Чудо об отрочати» [...] вышло непременно из-под пера епископа Нифонта [...] — хотя возможность непринужденно спроецировать весьма сложную текстологическую конструкцию на вероятный исторический контекст может служить, на наш взгляд, еще одним ее, конструкции, подтверждением» (128). Насправді, мабуть, маємо справу з логічним колом: якщо текстологічну конструкцію вибудувати з огляду на історичний контекст, вона (текстологія) неодмінно спроектуються рівно на той контекст, з якого виникла.

Третя й завершальна глава книжки — «Апокриф об обретении мощей св. Климента в устах Ярослава Мудрого» (143–173) — досліджує чи не найзагадковіший текст щодо св. Климента. Роже, єпископ Шалона (у Шампані), котрий 1049 р. входив до складу посольства французького короля Генріха I до Києва, залишив записку, в якій передав зміст своєї розмови з Ярославом Мудрим. Князь нібито стверджував, що мощі св. Климента віднайшов і переніс до Риму папа Юлій (а не св. Константин Філософ, як приймала традиція). Більше того, Ярослав начебто запевняв єпископа Роже, що він особисто побував у Херсоні й сам привіз звідти глави свв. Климента та Фіва (що, згідно з літописом, мав би зробити його батько Володимир після хрещення). Цю версію обретіння мощів св. Климента (папою Юлієм) Назаренко вважає херсонською легендою, яка виникла після IX ст. «Похоже, что киевляне [...], как и сам Ярослав, оказались всего лишь жертвами предвзятости своих курсунских информаторов» (171–172). Автор наполягає, ніби на Русі аж до початку XII ст. не знали іншої версії, оскільки *Житіє Константина Філософа* залишалося невідомим. Як доказ, він посилається на *Повість временних літ*, де нібито використано «пізню вторинну традицію», хоча тексти *Паннонських житій* достеменно були відомими її авторів.

У додатках до дослідження опубліковано слов'янський оригінал та російський переклад *Слова на оновлення Десятинної церкви* та Похвалу св. Клименту із *Чуда об отрочати*, а також латинський оригінал записки Роже Шалонського (російський переклад якої подано в тексті праці).

Dalewski Zbigniew. *Modele władzy dynastycznej w Europie Środkowo-Wschodniej we wcześniejszym średniowieczu* (Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014), 321 s.

Книгу польського історика Збігнева Далевського присвячено структурам династичної влади у Центрально-Східній Європі X–XII ст. У центрі дослідження — три династії: П'ясти, Пржемисловичі та Арпади. Автор будує власну концепцію на противагу традиції, що спирається на праці істориків права XIX — першої половини XX ст. У рамках цієї традиції рання політична історія Центральної Європи розглядалася як сфера, що регулювалася абстрактними «законами», «нормами» чи «началами». Натомість Далевський переносить увагу на міжособистісні відносини всередині правлячих родин, залишаючи за дужками правничі концепції «патримоніальної держави» чи «родового ладу». Він намагається відтворити коло уявлень про владу і практики, якими послуговувалися представники династій для забезпечення провідного становища собі та своїм прямим нащадкам.

Книга складається з трьох розділів. У першому з них («Rodzinne przedsiębiorstwo» / «Родинна справа») автор зосереджується на повідомленнях про боротьбу за владу у X ст., що точилася всередині родів Пржемисловичів, Арпадів і П'ястів. Він переглядає відносно пізні династичні наративи, де ранню історію цих владних родин представлено переважно як успадкування від батька до сина. Далевський звертає увагу на побіжні згадки джерел про осіб, що залишилися в тіні «основних фігур»: Мешка I і Болеслава Хороброго (П'ясти), св. Вацлава і Болеслава II (Пржемисловичі), Гези і Стефана I (Арпади). З аналізу випливає, що за владу на рівних могли боротися не тільки прямі нащадки померлого правителя, а й бічні родичі. Дослідник робить висновок, що центральноєвропейські суспільства того часу розуміли верховну владу як прерогативу розгалуженого клану, а не тільки вузької лінії монархів. Додаткові підтвердження цій думці Далевський знаходить шляхом розгляду польської, чеської та угорської династій на широкому порівняльному тлі владних практик у ранньосередньовічних спільнотах Західної, Північної та Східної Європи (Русі), а також євразійського степу.

Другий розділ під назвою «Nowa dynastia» присвячено спробам окремих правителів внести зміни у традиційний порядок розділення влади між усіма членами роду й радикально звузити коло спадкоємців. Під цим кутом зору автор аналізує спроби Болеслава Хороброго забезпечити передачу влади одному зі своїх синів (Мешку II), боротьбу за владу в Угорщині в першій половині XI ст. (після смерті Стефана I), а також міжособні конфлікти у Чеському князівстві на рубежі X–XI ст. В усіх випадках, на думку дослідника, ішлося про намагання правителів перебудувати династичний порядок, самостійно визначити спадкоємця й забезпечити йому особливу легітимність, яка якісно вирізняла б його з-поміж інших членів роду (зокрема коро-

нація). Далевський при цьому відзначає, що центральноевропейські правлячі родини перебували під впливом ідеології та практик німецької династії Оттонів, представникам якої вдалося успішно подолати архаїчну традицію родового володіння й упровадити монархічну концепцію влади.

У третьому розділі — «Stary-nowy porządek» — ідеться про моделі влади, що виробилися у центральноевропейських країнах після невдалих спроб «перезаснувати» династії на нових, монархічних, засадах. Основну увагу дослідника тут приділено принципу сеньйорату, яким керувалися П'ясти, Арпади та Пржемисловичі в XI–XIII ст. (таку практику в Чехії та Польщі автор традиційно пов'язує із «заповітами» Бржетислава I та Болеслава III відповідно). Далевський наголошує на тому, що засади родового володіння виявилися дуже тривкими, це помітно навіть на матеріалах Священної Римської імперії та Французького королівства. Таким чином, в XI ст. після кризи родового володіння центральноевропейські династії ще на двісті років повернулися до нього, хоча й у «модифікованій» формі (всі члени династії мали право на владу, однак старший із них володів вищим статусом).

У результаті праця Збігнева Далевського пропонує схему еволюції «моделей династичної влади», що включає три стадії: 1) влада широкої родової спільноти; 2) спроби радикально звужити число спадкоємців і «перезавантажити» династію на нових засадах; 3) після невдачі таких спроб — «компроміс» у вигляді системи сеньйорату.

В.А.

Byzantium and the Viking World, ed. by Fedir Androshchuk, Jonathan Shepard, and Monica White [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia, 16] (Uppsala: Uppsala Universitet, 2016), xxii, 463 pp., color illustrations, maps.

Темою XXII Міжнародного конгресу візантиністів (2010 р., м. Софія, Болгарія) було обрано «Візантія без кордонів», що відкрило можливість привнести до візантійських студій також і скандинавську перспективу. Федір Андрощук за участю Джонатана Шепарда організував круглий стіл «Візантія і світ вікінгів», в якому взяло участь дванадцять фахівців із Болгарії, Данії, Великої Британії, Ісландії, Росії та Швеції. 2013 р. аналогічна конференція відбулася в м. Упсала (Швеція). Доповіді, прочитані на цих двох академічних заходах, склали основу рецензованого тому.

Упорядники збірки зазначають, що на відміну від звичних наукових конвенцій, згідно з якими увага традиційно концентрується на свідченнях із території власне Скандинавії, їхня концепція «світу вікінгів» охоплює також скандинавську культурну діаспору, приділяючи особливу увагу Англії та

Русі, що дозволяє висунути нові інтерпретаційні моделі, зокрема культурного обміну (cultural transfer).

Том складається із дев'ятнадцяти статей, які утворюють чотири тематичних блоки.

Частина перша — «Contacts and cultural transference between Byzantium and the Viking world» — містить три статті (Джонатана Шепарда, Леслі Абрамс та Роланда Шиля) одночасно оглядового й концептуального характеру, що в сукупності служать свого роду вступом до розгляду часткових проявів контактів між Візантією та Скандинавією.

Другу, найбільшу за обсягом та числом авторів, частину збірки присвячено дослідженню матеріальних свідчень про контакти між Балтикою й Середземномор'ям. Поряд з узагальнюючою статтею Ф. Андрощука («What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000?») тут розміщено праці, присвячені окремим видам матеріальних свідчень: візантійським монетам, знайденим у Скандинавії та північному регіоні (Marek Jankowiak, «Byzantine coins in Viking-Age northern lands»; Florent Audy, «How were Byzantine coins used in Viking-Age Scandinavia?»), рунічним написам, що відбивають контакти скандинавів (переважно шведів) із Візантією, у тому числі написам на знаменитому Пірейському леві (Magnus Cälström, «Byzantium reflected in the runic inscriptions of Scandinavia»; Tnorgunn Snædal, «Runes from Byzantium: reconsidering the Pireus lion»), візантійському шовку серед знахідок Бірки (Inga Hägg, «Silks at Birka»), печаткам, кераміці тощо. У двох статтях розділу досліджуються сліди перебування вихідців зі Скандинавії на Балканах (Valeri Todorov, «Traces of the presence of Scandinavian warriors in the Balkans») та — цілком несподівано — на півдні Малої Азії (Fedir Androshchuk and Gülgün Köroğlu, «A Viking sword-bearing resident of southern Asia Minor?»).

Третій розділ збірки присвячено візантійсько-скандинавським контактам в їх відображенні в писемних джерелах. Тут читач знайде очікуване обговорення русі у трактаті Константина Багрянородного (Elena Melnikova, «*Rhosia and the Rus in Constantine VII Porphyrogenetos' De administrando imperio*»), статтю, присвячену уявленням авторів та слухачів скандинавських саг про службу співплемінників в імператорській гвардії в Константинополі та участь скандинавських королів у хрестових походах (Sverrir Jakobsson, «The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources»), а також невеличку замітку Анни Литвиної та Федора Успенського про літописний сюжет зневаги до візантійського «золота» князя Святослава Ігоревича, трактований на фоні скандинавської традиції, яку автори вважають опосередкованим усним джерелом літописного епізоду. Вибір інших контекстів переконав би цих фахівців, що щедрість є однією із чеснот взагалі всякого середньовічного монарха, але, за дивним збігом, бібліографія до статті обмежується винятково чотирма працями самих співавторів, де вже обговорено ці сюжети. Натомість

мість стаття Скотта Ешлі («Global worlds, local worlds: Connections and transformations in the Viking age») закроена з більшим розмахом, пропонуючи спробу концептуалізувати історію вікінгів у великому масштабі (a large-scale history) та огляд тих просторів, де вони діяли: від Візантії й мусульманського світу до Північної Америки.

Останній розділ збірки містить дві статті. Моніка Уайт здійснила огляд християнських реліквій на Русі («Relics and the princely clan in Rus»). Авторка не пропонує нових ідей чи спостережень, акуратно та майже добросовісно зводячи докупи відомості, почерпнуті з літератури. Із загальною темою збірника її розділ пов'язує походження реліквій (із Візантії). Натомість його зміст — начерк їхнього побутування на Русі впродовж XI–XIII ст. — навряд чи виправдовує вміщення статті у збірнику, присвяченому все ж контактам між Візантією та Скандинавією і притому в добу вікінгів (тобто IX–XI ст.). Стаття Йона Лінда, у відповідності із заголовком («Christianity on the move: The role of the Varangians in Rus and Scandinavia»), є варіацією на давню тему ролі варягів у поширенні християнства у Східній Європі та (меншою мірою) Скандинавії. Автор обговорює декілька сюжетів, центральним з яких є християнство в Києві X ст. (до Володимирового хрещення). При тому, що жодних достовірних свідчень — як археологічних, так і текстуальних — розповсюдження християнства на Русі впродовж X ст. не існує, а все, що відомо про русь-християн та варягів-християн у Києві походить із легендарних відомостей у текстах не раніше XII ст. (*Повість временних літ, Пролог*), а то й (як у випадку *Печерського патерика*) — XIII ст., автор наполягає на слушності власної концепції «варязького християнства», котру визначає розпливчато як «раннє християнство на Русі й у Скандинавії», спричинене «подорожами християн-варягів між Візантією та Скандинавією через Русь». Реконструкція давньої реальності на підставі пізніх джерел — річ ризикована, надто ж коли головним методом при цьому виявляється буквальна довіра до легендарних повідомлень (на чому наполягає автор). У результаті картина, запропонована Й. Ліндом, виявляється значною мірою містифікованою: дослідник відтворює комплекс легендарних уявлень авторів XII–XIII ст. про початки християнства.

Отож збірник — нерівноцінний у своїх компонентах. Утім, як справедливо зазначають упорядники, у сукупності своїй уміщені тут праці служать свого роду знімком, що фіксує стан сучасних знань і рівень суджень про різноманітні проблеми, пов'язані з відносинами між Візантією та «світом вікінгів».

О.Т.

Волощук М.М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Відп. ред. Л.В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014, 496 с.

У книзі розглядаються питання ідентифікації носіїв етноніма «русь» в Угорському королівстві впродовж XI–XIV ст. Перші компактні групи руських переселенців тут фіксуються від середини XI ст. Мігранти із давньоруських земель князівств до Угорщини ідентифікуються за актовими матеріалами династій Арпадів та Анжу під узагальненим поняттям *Ruthenus* (руський), *dictus Orrus* (прозваний руським), іншими його варіаціями. Автор доводить, що чимало отожднених ним за наявними документальними матеріалами осіб колись належали до галицької, чернігівської, київської, волинської родової і військово-служилої знаті, духівництва, що під тиском різних обставин змінили місце проживання.

Визначено чотири групи осіб, котрі у володіннях Арпадів та Анжу ідентифікувалися як «русь». Встановлено 27 носіїв ідентичності *Ruthenus* та 29 осіб, відомих за документами *dictus Orrus* (прозвані руськими). Більшість переселенців були знатними за своїм походженням і доволі заможними. Вони ставали на королівську службу, де обіймали різноманітні посади. В угорських джерелах, за спостереженнями автора, ідеться про руських комесів, йобагонів королівських фортець, сервієнтів, магістрів, суддів та королівських слуг.

Проте більшість зафіксованих у давньоруських літописах знатних руських переселенців ідентифікувати за актами та іншими документальними матеріалами канцелярій Арпадів і Анжу виявилось неможливим. Виняток становлять бояри Володислав Кормильчич, Жирослав і Судислав. Та й у цьому випадку простежити їхні долі вкрай складно через те, що відомості про них, які відклалися в угорських джерелах, надзвичайно скупі й малоінформативні.

Наприклад відомий за *Галицько-Волинським літописом* Володислав Кормильчич чотири рази згадується в дипломах (1218 та 1232 рр.) короля Андрія II як *persona nomine Ladislaus Ruthenus*. Інших суттєвих документальних свідчень про його діяльність в угорських джерелах не виявлено. Тому видається дивним твердження М.М. Волощука про те, що досі «оцінка цього представника галицької знаті *винятково* за відомостями Іпатіївського літопису носила суб'єктивний характер. Історики керувалися головно політичними вподобаннями, кон'юнктурними підходами» (148). Такий відповідальний висновок був би очікуваним, якби спирався на невідомі досі історичні джерела, зокрема угорські. Однак останні не містять оціночних характеристик Володислава. Наявність кількох сіл і виноградників у складі його володінь на території Угорщини автоматично не вивисувала статус Володислава в політичній структурі королівства. Тому ризикованою видається спроба автора розташовувати галицького боярина «поряд з королівськими баронами, нижчими представниками курії» (173).

М.М. Волощук зауважує, що «невведення у науковий обіг давно відомих угорських актів та ряду інших документів дозволяло окреслювати негативи правління «боярської олігархії», перетворювало знать на сторінках історичних студій на «заколотників», «бунтівників» та ін. Натомість уведення автором у науковий обіг «давно відомих» (!) угорських джерел дозволило йому розвінчати придуману істориками одіозність Володислава й дійти новаторського висновку про те, що той «у взаєминах галицької знаті з угорським королем на початку XIII ст. посідав чільне місце» (173–174).

Так само доволі гіпотетичним є припущення автора про те, що угорський король Андрій II уважав галицького боярина Жирослава «ключовою постаттю серед знаті». Останній, розмірковує М.М. Волощук, «міг мати надання від Арпадів», через те, що в 1221 р. визволив із полону учасника оборони Галича від військ князя Мстислава Мстиславича королівського урядника Філю. Відтак він міг би бути серед наділених земельними володіннями іноземців, що згадуються у виданій 24 квітня 1222 р. королем Андрієм II «Золотій буллі» (183). При цьому залишається нез'ясованим, чому його ім'я не було внесено до артикулів цього документа.

Галицький боярин Судислав, ототожнюваний автором із *Себеславом* угорських актів, міг належати, переконаний М.М. Волощук, до одного з найрозгалуженіших у XIII ст. чеського за походженням роду Лудан. При цьому самоідентифікація Судислава, зазначає автор, невідома, як достеменно не встановлено й імена та походження його батьків (301). Із реконструйованої дослідником біографії галицького боярина довідуємося про те, що «впродовж 1214/1217 — 1221 рр. Судислав *de genere Ludan* при галицькому дворі Коломана посідав чільне місце. Він володів навичками управління, здобув серед знаті авторитет і повагу. Завдяки родинним зв'язкам у Галичині боярин не лише unikнув полону і тюремних поневірянь, як інші схоплені угорці, а й отримав від нового князя в управління Звенигород» (309). Залишається загадкою, як йому вдалося утвердитися в оточенні Мстислава Мстиславича, упродовж 1221–1228 рр. стати одним із найближчих йому людей і при тому до 1234 р. залишатися в руслі галицької політики Арпадів? Незрозуміло, які позитивні конотації добачає автор у ним же створеному образі спритного галицького боярина-крутія — «першої особи» при Коломані, Андрієві й князеві Мстиславу? Урядника, який «успішно використовував суперечки між Мстиславом Мстиславичем і Данилом Романовичем *на свою користь*, вміло скеровував діяльність місцевого боярства на отримання привілеїв угорського нобілітету» (323).

Незважаючи на певні вади й погрішності, авторові у цілому вдалося окреслити соціальні та політичні наслідки процесів переселення вихідців із «руського світу» до Угорщини, простежити, нехай і фрагментарно, перипетії життя руських поселенців, які у XII–XIV ст. становили одну з найактивніших іноземних громад королівства.

Карпов А.Ю. *Великий князь Владимир Мономах*. М.: Молодая гвардия, 2015, 386 [14] с., илл. [Жизнь замечательных людей: Малая серия: сер. биогр.; вып. 74]

Владимир Всеволодович Мономах — один из наиболее выдающихся древнерусских князей, вошедший в историческое сознание как правитель, сумевший на какое-то время объединить начавшие распадаться на независимые княжества русские земли и успешно противостоять натиску степняков-половцев. Его имя популярно не только среди историков, но и в среде пишущих на исторические темы литераторов. Князя по преимуществу изучают отдельно как политика, полководца, писателя, религиозного деятеля. Обобщающих же монографических исследований, синтезирующих эти неразрывно связанные в нем ипостаси, практически нет. Из всего многообразия существующих работ на такую роль претендуют лишь несколько. Это давняя книга академика А.С. Орлова (Орлов А.С. *Владимир Мономах*. М.; Л., 1946), научно-художественное издание «Владимир Мономах» А.Н. Сахарова (впервые работа была опубликована в 1985 г. в серии «ЖЗЛ», в написанной в соавторстве с В.В. Каргаловым книге «Полководцы Древней Руси») и небольшое исследование Ю.В. Кривошеева (Кривошеев Ю.В. *Пути и труды Владимира Мономаха*. СПб., 1993).

А.Ю. Карпов известен читателю биографиями целого ряда древнерусских правителей: княгини Ольги, князей Владимира Святославича, Ярослава Мудрого, Юрия Долгорукого, Андрея Боголюбского, Александра Невского. Настал черед, видимо, и Владимира Мономаха. Однако, в строгом смысле слова, рецензируемая работа биографией князя не является. Это становится очевидным уже при знакомстве с ее структурой.

Книга состоит из нескольких разделов. Первый и самый большой по объему выстроен как подробная, год за годом, хроника жизни и дел Владимира Всеволодовича на фоне главных событий русской истории того времени. Автор, как правило, приводит фрагмент о князе из источника, а затем комментирует его. При этом, нужно отдать должное, он постарался собрать по возможности все свидетельства источников, касающиеся Владимира Мономаха, и выстроить их в единый хронологический ряд. Прежде всего, это летописи. Летописные данные дополнены информацией, почерпнутой из адресованных Владимиру Мономаху посланий церковных иерархов, *Киево-Печерского патерика*, *Сказания о чудесах святых князей Бориса и Глеба*, так называемого «Устава князя Владимира Всеволодовича», вошедшего в состав *Руской правды*, и иностранных хроник.

Второй раздел книги составили собственные сочинения Владимира Мономаха — *Поучение*, письмо князю Олегу Святославичу и примыкающая к ним молитва. Эти тексты, частично нашедшие отражение уже в первом разделе, приведены не только в переводе на современный русский язык, но и в

подлиннике, что автор объясняет отсутствием до сих пор «выверенного, удовлетворяющего современным требованиям их издания». Несмотря на резонность замечания, в издании, рассчитанном на массового читателя, это представляется излишним. Специалист же все равно обратится к изданию *Поучения* в составе *Лаврентьевской* летописи в первом томе «Полного собрания русских летописей», которое и сам А.Ю. Карпов признает «наиболее качественным с научной точки зрения» (11).

В отдельный раздел книги выделены послания Владимиру Мономаху киевского митрополита Никифора и послание неизвестного епископа неизвестному князю, в авторе и адресате которого А.Ю. Карпов, вслед за М.Н. Тихомировым и Н.В. Поньрко, видит, соответственно, Даниила Юрьевского и Владимира Мономаха (316–320). При этом только в одном из этих посланий — послании митрополита Никифора *О поште* — дана яркая характеристика личности князя, приведены сведения о его образе жизни, о сильных и слабых, по мнению митрополита, сторонах его натуры. Два же других, помещенных в книге, послания — о латинской вере того же Никифора и *О повинных* неизвестного автора — в этом отношении малоинформативны. Последнее произведение вообще довольно туманно, что порождает различные его толкования. Так, первый его издатель А.С. Павлов увидел в авторе этого послания суздальского епископа Дионисия, а в адресате — Дмитрия Донского. Г.М. Прохоров же, согласившись с тем, что оно адресовано последнему, посчитал, что его автором был никто иной, как митрополит Киприан (Прохоров Г.М. *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*. Л., 1978, 193–194).

Наконец заключительный раздел книги А.Ю. Карпова посвящен средневековой легенде о Мономахе, ее генезису и эволюции. Именно он делает работу завершенной, показывая значение фигуры Владимира Мономаха в российской истории и исторической памяти. В предваряющем источнике тексте автору удалось не только обрисовать процесс мифологизации образа Владимира Мономаха в общественно-историческом сознании русского средневековья, но и показать причины и обстоятельства этого явления. «Как оказалось, — пишет А.Ю. Карпов, — не только подвиги на поле брани и многогранная государственная деятельность, но и само его имя, необычное для русского слуха, и греческое происхождение дали повод к развитию легенды» (322). Эта легенда, как он демонстрирует, нашла отражение в знаменитом *Слове о погибели Руской земли*, а после того, как пала Византия и Московская Русь начала позиционировать себя в качестве ее преемницы, получила развитие в цикле произведений, повествующих о «Мономаховых дарах». Прямой преемственности между образами Владимира Мономаха, существовавшими в XIII в. и на рубеже XV — XVI вв., однако, не прослеживается.

Следует отметить, что помещенные в книге тексты источников сопровождаются тщательным и добротным комментарием, включая необходимые исто-

риографические сюжеты и, прежде всего, историю их создания и спорные трактовки. Особенно информативны комментарии к *Поучению* Владимира Мономаха и *Посланию о Мономаховых дарах* Спиридона-Саввы, которое А.Ю. Карпов, уточняя и развивая мнение Р.П. Дмитриевой, признает наиболее ранним памятником цикла *Сказаний о князьях владимирских*. Рассматривая историю сложения легенды о «Мономаховых дарах», автор справедливо уделяет внимание и непосредственно самим дарам, прежде всего «шапке Мономаха», истории ее создания и соответствующей историографической «паспортизации» в конце XV в. Однако, говоря о «шапке Мономаха», А.Ю. Карпов ссылается лишь на мнение советского искусствоведа М.Г. Крамаровского, признававшего ее продуктом золотоордынских ювелиров, изготовленным в Крыму в начале XIV в. (331). Работы последних лет, существенным образом уточняющие или переосмысливающие историю этой инсигнии, остались ему, к сожалению, неизвестны (Жилина Н.В. *«Шапка Мономаха». Историко-культурное и технологическое исследование*. М., 2001; Богатырев С.Н. Шапка Мономаха и шлем наследника: репрезентация власти и династическая политика при Василии III и Иване Грозном. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2011, № (9), 171–193; Богатырев С.Н. Золото шапки Мономаха. Тайна царского венца. *Родина*. 2012, № 9, 132–135).

Несмотря на стремление автора к объективности, критической оценке фактического материала, А.Ю. Карпов, тем не менее, принимает на веру многое из того, что у большинства исследователей вызывает серьезные сомнения. Так, он пишет, что Владимир Мономах в период после 1093 г. «сумел утвердить свой нравственный (? — *А.И.*) и политический авторитет в русском обществе, стать [...] самым влиятельным из русских князей» (56) — точка зрения, в общем-то, традиционная для апологетов этого князя. Хотя автор и полагает, что «наверное, он не всегда соответствовал тому высокому идеалу, который сам создал». Однако, что «величайшая редкость», он все же «искренне стремился достичь его» (8). Владимир Мономах, в представлении А.Ю. Карпова, руководствовался в своей деятельности не какими-то узкокорыстными интересами, а исключительно нравственными идеалами добра и справедливости.

Таким образом, очередной книге А.Ю. Карпова в главном присущи те же недостатки, что и предшествующим: «Автор пошел по обычному пути, пересказывая летописи и сопровождая их сведения комментариями, но реже, чем следовало бы, подвергая сами эти сведения критическому анализу» (Короленков А. Рец. на: Карпов А.Ю. Юрий Долгорукий. 2-е изд. — М.: Молодая гвардия, 2007 [серия «Жизнь замечательных людей»]. *Ruthenica*. 2008, VII, 240). Тем не менее, рецензируемая работа представляет определенный интерес, являясь достаточно профессиональной (а также отличающейся хорошим литературным изложением) попыткой собрать и систематизировать значительный материал об одном из наиболее ярких древнерусских правителей.

В этом смысле она не только подводит итог довольно скрупулезной работе автора по воссозданию портрета князя, но и может служить отправной точкой для новых исследований.

А.И.

Абраменко В.А. *Средневековый Новгород глазами потомков (на материале документов XVIII — начала XX вв.)*. Ростов-на-Дону, 2011, 312 с.: илл.

В основу книги была положена защищенная в 2011 г. в Южном федеральном университете (Ростов-на-Дону) кандидатская диссертация.

Автор задался целью изучить содержание образа средневекового Великого Новгорода как «динамичного явления культуры в общественной мысли России XVIII — начала XX веков на материалах работ отечественных историков, деятелей общественно-политической мысли и произведений искусства» (22). Поставленная в работе проблема вписывается в один из современных исторических трендов и опирается на концепцию «мест памяти» Пьера Нора, теоретические разработки в области изучения исторического сознания и исторической памяти ряда американских и российских исследователей.

Структурно книга состоит из введения, трех глав, заключения, библиографического списка, перечня использованных сокращений и приложений. Во введении обоснованы актуальность темы, цели и задачи работы, хронологические рамки исследования, охарактеризована его теоретическая и методологическая основа, дан обзор литературы и источников. Анализируя источники различного происхождения, автор прибегает к методологическому принципу равноправного их рассмотрения, что не является традиционным для российской исторической науки, но позволяет всесторонне изучить конкретный образ исторической памяти и избежать возможного субъективизма в своих оценках.

В первой главе автор рассматривает формирование представлений о прошлом Новгорода в общественной мысли XVIII — начала XIX вв., актуализированное, как им показано, дискуссией норманистов и антинорманистов о происхождении государства на Руси (40–92). Вторая глава посвящена последовавшим после победы в войне с наполеоновской Францией изменениям в восприятии образа Великого Новгорода, новым чертам этого образа (93–162). Следующий этап в развитии представлений о Великом Новгороде, пришедший на 1860-е гг. и продолжавшийся до 1917 г., освещается в заключительной, третьей, главе (163–232).

Каждая из этих трех глав, соответствующая трем временным отрезкам, маркирующим происходившие изменения рассматриваемого образа, разделена, в свою очередь, на три параграфа, выделяемые по основным сферам

общественной мысли: историческая мысль, литература, изобразительное искусство. В рамках каждого из параграфов рассмотрен основной круг исторических сюжетов и образов, относящихся к Великому Новгороду и к отдельным сторонам его внутренней жизни. Это такие сюжеты и образы, как начала государственности на Руси, образы князя Владимира Святославича и Рогнеды-Гореславы, князя Александра Невского, сюжет покорения Новгорода, образы богатыря, Новгорода — центра торговли и города демократии, новгородского ушкуйника, Новгорода — христианского города, реки Волхов, героя-одиночки, борющегося за счастье сограждан, образ средневекового Новгорода в контексте европейской культуры.

В заключении сформулированы основные итоги исследования, делается вывод о роли и месте образа Новгорода в историческом сознании и исторической памяти русского народа в дореволюционный период. Согласно авторской трактовке, если в XVIII в. процесс конструирования образа Новгорода имел во многом искусственный характер, то в начале XIX в. этот образ превратился в естественное место памяти (236). «Являясь отчасти историческим фактом, отчасти вымыслом, основанным на реальных событиях, образ Великого Новгорода в общественной мысли России XVIII — начала XX века представляет собой своеобразное продолжение новгородского былинного цикла, адаптированного к новым историческим, политическим и общественным реалиям» (239).

В приложении к книге помещены схемы формирования и взаимодействия исторического сознания и исторической памяти, репродукции произведений изобразительного искусства XVIII — начала XX вв. Качество передачи последних, к сожалению, оставляет желать лучшего.

Предпринятое В.А. Абраменко исследование образа средневекового Новгорода обогащает и конкретизирует представление о структуре русского общественно-исторического сознания и занимает свое место в решении комплексной научной задачи инвентаризации мест русской исторической памяти. Будучи основательно и хорошо написанной, книга представит интерес как для специалистов, так и для всех тех, кто интересуется вопросами средневековой истории культуры и общественной мысли.

А.И.

Афонское наследие: Научный альманах [«*The Athonite Heritage*», a *Scholar's Anthology*]. Вып. 1/2: *Материалы международной научной конференции «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей»*, Чернигов, 28–29 ноября 2014 г. К.; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015, 512 с., илл.

В основу започаткованого Міжнародним інститутом афонської спадщини в Україні альманаху покладено матеріали наукової конференції «Русь та Афон: тисячоліття духовно-культурних зв'язків», організованої цією громадською інституцією на базі Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка в листопаді 2014 р.

У «науковому альманаху» (якому укладачі надали курйозний контртитул *a Scholar's Anthology*) представлено статті, присвячені різноманітним питанням історії та мистецької спадщини Афону, його впливам на розвиток богословської думки, духовної культури слов'янського світу й, зокрема, Київської Русі. У цьому тематичному блоці привертає увагу насамперед стаття О.М. Іоннісіяна та О.Є. Черненко «Афонские традиции в зодчестве Древней Руси». Дослідники вмотивовують, що в києво-чернігівській архітектурі рубежу XII–XIII ст. «афонські риси» виявляються в контексті місцевої архітектурної й будівельної традиції. На їхню думку, особливості будівельного матеріалу та характер кладки стін, облаштування фундаментів указують на те, що пам'ятки давньоруського зодчества Чернігова й Сіверської землі зводилися руками місцевих майстрів. При цьому вони знаходять в їхній творчості «черты, аналогии которым невозможно найти в это время более нигде (позднее, в XIV–XV вв., они были распространены в Сербии) — конструкция ступенчато-повышенных подпружных арок, сохранившаяся до наших дней в Пятницкой церкви Чернигова» (435).

Не обійшлося й без наукових відкриттів. Розглядаючи дискусійні питання зовнішньої політики Візантії в 978–980 рр., Олександр Роменський залучає повідомлення *Новгородського п'ятого*, *Никонівського* та *Воскресенського* літописів, що під 979 р. містять свідчення про візантійське посольство до Ярополка Святославича. Зазначаючи, що джерелознавча достовірність цих даних небезспірна, дослідник усе ж наполягає на тому, що вони відповідають історичним реаліям. Не Володимир, а Ярополк за рік до своєї смерті, на думку автора, надав Візантії військову допомогу для придушення заколоту Варди Скліра: «Вооруженный переворот Владимира в Киеве в 978 г. срывает достигнутые соглашения, но, после прихода к власти, новый князь все же отправляет часть варягов в Византию, где они, возможно, применялись для службы на восточных рубежах» (39).

Надія Верещагіна простежує виникнення культу св. Пантелеймона у Візантії й Київській Русі. Вона вважає, що формування його культу на Русі не було пов'язано з іменем київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.)

та придбанням однойменного монастиря на Афоні (1164 р.). У притаманній вихованцям *Kindergarten* Надії Нікітенко стилістиці автор заявляє: «На самому деле, миссия (!) св. Пантелеймона на Руси относится к концу X — началу XI в. и связана с ее крещением и культуротворческой деятельностью великокняжеской четы — Владимира и Анны. Есть основания полагать, что реликвии великомученика прибыли в Киев в числе других святынь, находившихся в свадебном кортеже (!) порфирородной супруги Владимира — принцессы Анны, сестры византийских императоров» (234). Авторка стверджує, що у Софії Київській представлено найдавніші у східнослов'янському живопису зображення св. Пантелеймона: «Фронтальное в полный рост изображение юного целителя фигурирует на восточной плоскости одного из южных столбов центрального нефа. Он держит перед грудью ковчежец-пиксиду с лекарствами [...] Одевание святого указывает на его незримое участие в церковных таинствах (!)» (236). Фреска, як і слід того було очікувати, «удokumentована» написами-графіті зі зверненнями до св. Пантелеймона. І, звичайно ж, на самому образі прокреслено одну з так званих «ранніх дат» — 6527/1019 р. (!) До повного комплекту додається наступна ідея: «В свете новейших исследований прослеживается родовая традиция наименования потомков Ярослава в честь св. Пантелеймона. Не исключено, что она начата самим Ярославом (Пантелеймоном?) как основателем собственной (!) династии. В Византии и на Руси существовал обычай давать два христианских имени — общеизвестное крестильное и тайное молитвенное. Ярослав, названный крестильным именем Георгий, мог получить молитвенное имя Пантелеймон, известное лишь его ближайшему окружению» (238).

Цікавий і пізнавальний матеріал міститься у статті римського дослідника Марко Мерліні «Амальфи: деятельность насельников Бенедиктинского монастыря на Афоне по преодолению церковной схизмы в X–XIII веках» (42–55). Амальфійон належить до того першого покоління монастирів-кіновій, з утворенням яких почало по-справжньому організовуватися чернече життя на Афоні. Цю обитель збудували лангобардські монахи-бенедиктинці одночасно з Великою лаврою, Ватопедом та Івіроном. Упродовж трьох століть, з 985–990 по 1287 рр. цей «римський» анклав на Афоні відіграв роль культурного посередника між латинським Заходом і православним Сходом.

Про афонський ісихазм та його відгомони в українській літературі другої половини XIV–XV ст. ідеться у статті Юрія Пелешенка (280–289). Єжи Остапчук розглядає нові фрагменти рукописних кириличних Євангелій із зібрання монастирів Афону (304–316). Окремий тематичний блок альманаху присвячено висвітленню різноманітних питань життя та діяльності українського мислителя-богослова XVIII ст. Паїсія Величковського.

Узелац Александар. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Београд: Утопија, 2015, 321 с.

Як правило, *Ruthenica* не оглядає видань, присвячених іншим, ніж Східна та Центральна Європа, регіонам. Дослідження сербського історика Олександра Узелаца заслуговує на те, щоб стати винятком із правила. Формально стосуючись Балкан (або ж, за сучасним поділом, Південно-Східної Європи), книжка, проте, має безпосереднє відношення до середньовічної історії України. Адже головний її сюжет — кар'єра знаного монгольського воєначальника й державного діяча Ногая, створення ним у Причорномор'ї напівдержавного організму, відомого як «улус Ногая», а також вплив, що його утворення та політика його ватажка справляли на довколишні регіони.

У вступі (11–30) автор ретельно оглядає численні джерела до його теми, демонструючи чудове вміння оперувати різномовними текстами, а також обговорює теоретичні та термінологічні аспекти дослідження. Перші дві глави присвячено так званому західному походу монголів (з особливою увагою до його впливу на Угорщину й південнослов'янські держави) та утворенню Золотої Орди. Глава третя досліджує геополітичні зміни в регіоні, до яких призвело встановлення монгольського домінування. Ці підрозділи книжки служать свого роду загальноісторичним вступом до її головної теми.

Дві наступні глави присвячено ранній кар'єрі Ногая (глава третя, 89–120) та його утвердженню впродовж 1260-х рр. у найзахіднішій частині колишнього Дешт-і-Кипчака — причорноморському степу між Дунаєм та Правобережжям Дніпра (глава четверта, 121–157). Глава п'ята досліджує формування улусу Ногая, цієї «держави в державі», та її статус у системі монгольських володінь у Східній Європі. Географічне розташування улусу Ногая спричинило його безпосередні контакти з Другим Болгарським царством, Угорським і Сербським королівствами, тож глава шоста (185–230) досліджує переважно політику Ногая щодо цих держав, а також відновленої Візантійської імперії. Остання глава книжки простежує конфлікт Ногая із центральною владою Золотої Орди, внаслідок якого він загинув, а його улус припинив існування як політична реальність.

Ногай, безперечно, належить до першого ряду політичних діячів другої половини XIII ст. Його важка рука відчувалася далеко за межами безпосередньо підвладної території: від Візантії до Галицько-Волинських земель та Литви (ці сюжети також присутні у книжці). Прекрасно документована, із великою кількістю свіжих спостережень книжка Олександра Узелаца відкриває шляхи до нового осмислення долі великого регіону й виходить далеко за рамки територіального обмеження свого заголовку. Вона безумовно приверне увагу східноєвропейських дослідників, зацікавлених у політичній історії другої половини XIII ст.

О.Т.